ตำนานและประวัติสังเขป

ของ

วัดสัมพันธวงศ์

พิมพ์เป็นที่ระลึก

ในการสมโภชหิรัณยบัฏ

ของ

พระเดชพระคุณพระมหาราชมังคลาจารย์

• ๒๒-๒๓ มิถุนายน ๒๕๐๗

ตำนานและประวัติสังเขป

ของ

วัดสัมพันธวงศ์

พิมพ์เป็นที่ระลึก

ในการสมโภชหิรัณยบัฏ

ของ

พระเดชพระคุณพระมหาราชมังคลาจารย์

• ๒๒-๒๓ มิถุนายน ๒๕๐๗

คำปรารภ

งานสมโภชหิรัณยบัฏของพระเดชพระคุณ ท่านเจ้าคุณพระมหารัชชมังคลาจารย์ (นิทฺเทสกเถร) กรรมการมหาเถรสมาคม เจ้าอาวาสวัดสัมพันธวงศ์ครั้งนี้ คณะศิษยานุศิษย์ทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์เห็นว่า ควรจัดทำพร้อมกับงานบำเพ็ญกุศลประจำปีของวัดเป็นคราวเดียวกัน เช่นกับที่เคยจัดมาแล้วเมื่อคราวทำบุญฉลองอายุครบรอบปีที่ ๗๕ ของพระเดชพระคุณ ฯ เมื่อวันที่ ๒๒ มิถุนายน ๒๕๐๔ ทั้งนี้เพื่อความสะดวกในการจัดงาน และเป็นโอกาสให้ญาติมิตรศิษยานุศิษย์ ผู้เคารพนับถือในพระเดชพระคุณซึ่งอยู่ห่างไกลได้มาร่วมบำเพ็ญกุศลในคราวเดียวกันถึง ๒ งาน ตามปกติวัดสัมพันธวงศ์ถือเอาวันที่ ๒๑-๒๒ มิถุนายนเป็นงานประจำปีของวัด จัดงานบำเพ็ญกุศลอุทิศแด่ บุรพาจารย์และอดีตเจ้าอาวาส แจกรางวัลแก่นักเรียนผู้สอบธรรมและบาลีได้ เพื่อเป็นกำลังใจในการศึกษาเล่าเรียน เช่นนี้ทุกปีเรื่อยมา นับแต่ปีที่พระเดชพระคุณท่านเจ้าคุณพระมหารัชชมังคลาจารย์เป็นเจ้าอาวาสวัดสัมพันธวงศ์ ซึ่งนับถึงปีปัจจุบันเป็นปีที่ ๔๘ แล้ว

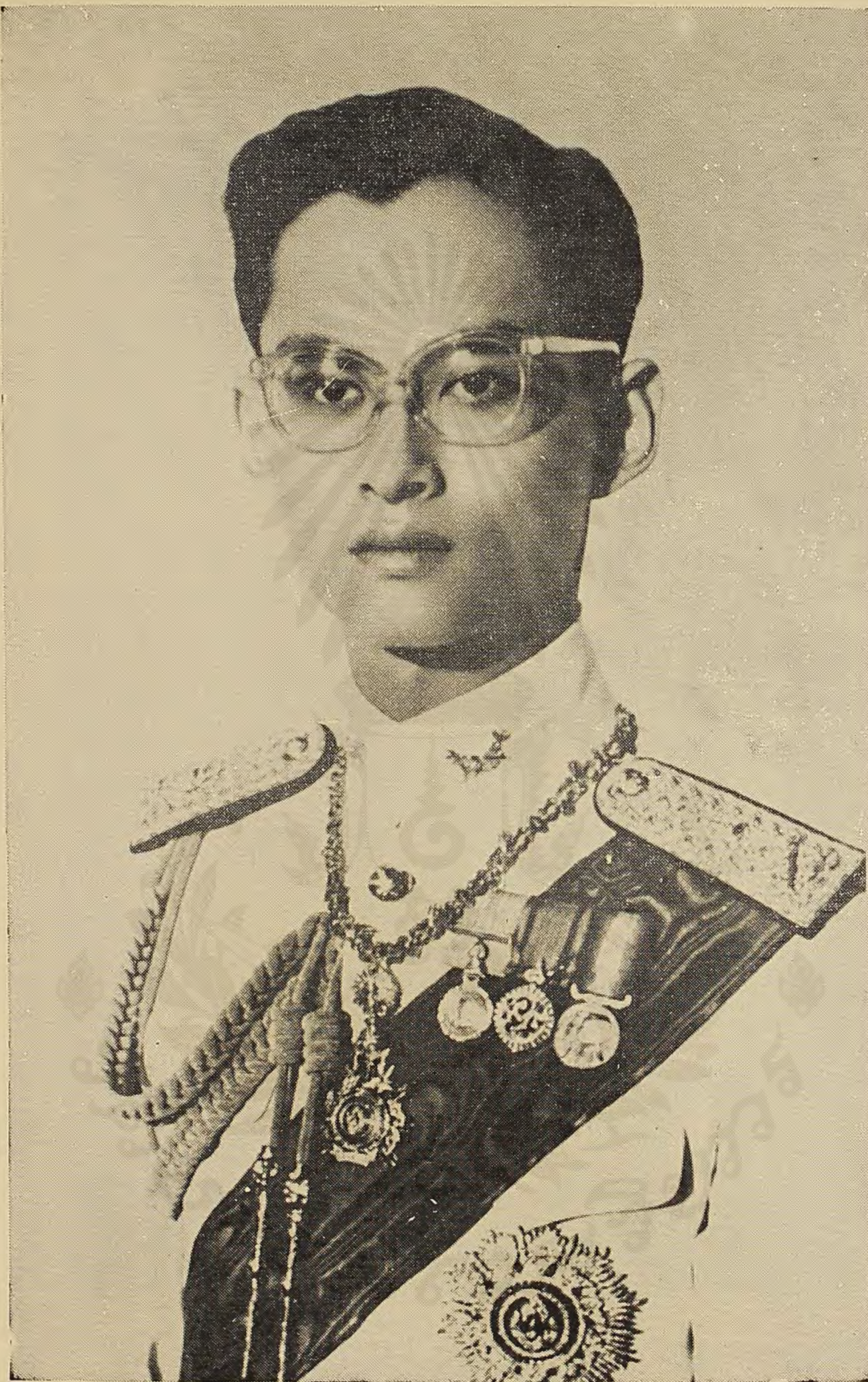
ปีนี้นับว่าเป็นมงคลดิถีพิเศษ เนื่องจากพระเดชพระคุณท่านเจ้าคุณ ฯ ได้รับพระราชทานสถาปนาสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะเจ้าคณะรองชั้นหิรัณยบัฏ ซึ่งตามประวัติหรือตำนานของวัดสัมพันธวงศ์เท่าที่ผ่านมาในอดีต ยังไม่ปรากฏว่ามีท่านเจ้าอาวาสรูปใดได้รับสมณศักดิ์สูงถึงชั้นนี้ คณะศิษยานุศิษย์ญาติมิตรและท่านที่เคารพนับถือ ต่างก็มีความปีติยินดีในเกียรติที่พระเดชพระคุณ ฯ ได้รับพระราชทานครั้งนี้ เป็นอย่างยิ่ง คณะศิษยานุศิษย์ผู้จัดงานจึงมีความเห็นชอบร่วมกันว่า ควรพิมพ์หนังสือเป็นที่ระลึกสักเรื่องหนึ่ง เนื่องจากการจัดทำหนังสือเป็นเวลากระชั้นชิด หากจะจัดทำเป็นพิเศษเช่นคราวงานทำบุญฉลองอายุ ๗๕ ปีของพระเดชพระคุณ ฯ หนังสือคงไม่ทันแจกในงาน จึงได้จัดพิมพ์หนังสือซึ่งพระเดชพระคุณ ฯ ได้รวบรวมและเรียบเรียงไว้ หลายปีมาแล้ว

ที่ให้ชื่อหนังสือนี้ว่า "ตำนานและประวัติโดยสังเขปของวัดสัมพันธวงศ์" ก็เพราะว่า เรื่องที่รวบรวมและเรียบเรียงไว้นี้ จะจัดว่าเป็นประวัติที่ถูกต้องโดยแท้จริงยัง

ไม่ได้ เพราะบางส่วน (โดยเฉพาะตอนต้น ๆ) ได้ทราบจากคำบอกเล่าต่อ ๆ กันมาบ้าง เป็นเรื่องที่พระเดชพระคุณ ฯ ได้ยินได้ฟังแล้วจดบันทึกไว้บ้าง จากหนังสือต่าง ๆ เช่น พงศาวดารเป็นต้นบ้าง ซึ่งเรื่องเช่นนี้จะจัดว่าเป็นความจริงทั้งหมดยังไม่ได้ เพราะยังไม่ได้ค้นหลักฐานให้แน่นอน ส่วนตอนกลางและตอนหลังควรจะเป็นประวัติได้ เพราะมีหลักฐานพอจะเชื่อได้ว่าเป็นจริง ดังนั้น เรื่องราวในหนังสือนี้จึงจัดว่าเป็นทั้งตำนานทั้งประวัติไปพร้อมกัน และที่พิมพ์ไปแล้วนี้ ได้คัดเลือกและตัดทอนเอามาเพียงบางส่วน เพื่อให้หนังสือเสร็จได้ทันงาน อย่างไรก็ดี แม้ว่าจะยังมิใช่ประวัติของวัดที่ถูกต้องสมบูรณ์ ก็เป็นเรื่องที่น่าศึกษาและน่าอ่านอยู่ไม่น้อย ทั้งยังไม่เคยจัดพิมพ์มาก่อน จึงได้นำมาพิมพ์ไว้ในคราวนี้ เพื่อให้อนุชนรุ่นหลังได้ทราบ อันพอจะเป็นแนวทางแห่งการศึกษาได้บ้างตามสมควร

คณะศิษยานุศิษย์และกรรมการจัดงาน ขอขอบพระเดชพระคุณ ขอขอบพระคุณและขอบใจทุก ๆ ท่าน ผู้มีส่วนช่วยให้งานกุศลครั้งนี้สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี ด้วยน้ำใจอันเปี่ยมด้วยปีติปราโมทย์และมุทิตาธรรม โดยเฉพาะในการจัดพิมพ์หนังสือเล่มนี้ ได้รับความร่วมมือช่วยเหลือเป็นพิเศษจาก คุณอาณัติ บุนนาค คุณเฉลียว ธรรมนิยม และคุณสนิท แสวงบุญ ท่านเหล่านี้ได้ขวนขวายให้ได้ภาพรับพระราชทานหิรัณยบัฏมาลงพิมพ์ไว้ในหนังสือเล่มนี้ ซึ่งคณะศิษยานุศิษย์ขออนุโมทนาและขอบคุณไว้เป็นอย่างสูง ณ โอกาสนี้ด้วย.

คณะศิษยานุศิษย์และกรรมการจัดงาน

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช
องค์เอกอัครศาสนูปถัมภก

สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช
ญาโณทยมหาเถร วัดสระเกศราชวรมหาวิหาร

กรรมการมหาเถรสมาคม

แถวหน้าจากซ้าย สมเด็จพระพุฒาจารย์ วัดอรุณราชวราราม
สมเด็จพระมหาวีรวงศ์ วัดมกุฏกษัตริยาราม
สมเด็จพระสังฆราช วัดสระเกศราชวรมหาวิหาร
สมเด็จพระวันรัต วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม
สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม

แถวหลังจากซ้าย พระมหาโพธิวงศาจารย์ วัดอนงคาราม
พระสาสนโสภณ วัดบวรนิเวศวิหาร
พระมหารัชชมังคลาจารย์ วัดสัมพันธวงศาราม
พระธรรมปัญญาบดี วัดสามพระยา

ประกาศสถาปนาสมณศักดิ์

ภูมิพลอดุลยเดช ป. ร.

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช มหิตราธิเบศรรามาธิบดี จักรีนฤบดินทรสยามินทราธิราช บรมนาถบพิตร.

มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้ประกาศว่า โดยที่ทรงพระราชดำริว่า พระสงฆ์ซึ่งดำรงในสมณคุณมีอุปการะยิ่งแก่การพระศาสนา สมควรจะได้เลื่อนอิสริยฐานันดรในสมณศักดิ์สูงขึ้นมีอยู่ บัดนี้ จวบกาลมหามงคลสมัยเฉลิมพระชนมพรรษ ควรจะสถาปนาอิสริยยศพระสงฆ์ขึ้นไว้ให้บริบูรณ์ตามตำแหน่ง.

ฯลฯ

อนึ่ง ทรงพระราชดำริว่า พระมหารัชชมังคลาจารย์ เป็นพระเถระเจริญในสมณพรหมจรรย์อนันตปรีชา ได้ศึกษาอักขรสมัยรอบรู้วิชาภาษาไทย สอบไล่ได้จบหลักสูตรชั้นมัธยมบริบูรณ์แต่ประถมวัย ครั้นได้บรรพชาอุปสมบทแล้ว ก็ได้ศึกษาพระปริยัติธรรม จนมีความรู้ในหลักธรรมวินัยเป็นอย่างดี รู้ภาษาบาลีเพียงความรู้เบื้องต้น ได้รับหน้าที่เป็นฐานานุกรม ผู้ใกล้ชิดในสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส องค์สกลมหาสังฆปริณายก ตำแหน่งพระครูสมุห์ พระครูอเนกสาวัน และพระครูธรรมธร โดยลำดับ

ต่อมาทรงพระกรุณาโปรดให้มีสมณศักดิ์ชั้นสัญญาบัตร ที่พระครู-พุทธมนต์ปรีชา พระครูวิบูลย์ศีลขันธ์ เป็นพระราชาคณะชั้นสามัญที่พระเนกขัมมมุนี ชั้นราชที่พระรัชชมงคลมุนี ชั้นเทพ ชั้นธรรมในราชทินนามเดิม ชั้นเทียบรองสมเด็จพระราชาคณะที่พระมหา-รัชชมังคลาจารย์ โดยลำดับ ก็รับภาระพระพุทธศาสนา และสังวรในศีลาจารวัตร รักษาระเบียบปฏิบัติประเพณีราชการได้เรียบร้อยสมควรแก่ตำแหน่งเป็นอย่างดีตลอดมา มีอุตสาหะวิริยะอย่างแรงกล้า ได้ประกอบพระพุทธศาสนกิจเป็นหิตานุหิตประโยชน์แก่พุทธจักและอาณาจักรโดยอเนกประการ กล่าวคือ การปริยัติศึกษาได้เป็นครูสอนนักธรรม แก่พระภิกษุสามเณรในสำนักเรียนวัดสัม-พันธวงศ์ ตั้งแต่ชั้นนวกภูมิ ตลอดถึงชั้นเถรภูมิมาตั้งแต่สมัยเริ่มแรกมีหลักสูตรนักธรรม เป็นเลขานุการคณะกรรมการตรวจสอบความรู้ประโยคนักธรรมสนามหลวง ตั้งแต่ปีแรกเปิดการสอบ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕ ตลอดมาเป็นเวลาหลายปี เป็นกรรมการตรวจสอบความรู้ประโยคนักธรรมสนามหลวง เป็นแม่กองสอบนักธรรมสนามสาขามณฑลภูเก็ต เป็นประธานกรรมการออกหนังสือธรรมจักษุ เป็นบรรณารักษ์มหามกุฏราชวิทยาลัย การบริหาร เป็นเลขานุการประจำองค์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส สกลมหาสังฆปริณายก เป็นเลขานุการและอนุกรรมการมหาเถร-สมาคม เป็นผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดราชาธิวาส และวัดสัมพันธวงศ์

เป็นเจ้าอาวาสวัดสัมพันธวงศ์ เป็นผู้ช่วยตรวจการคณะสงฆ์ เป็นกรรมการตรวจวัดธรรมยุตภาคใต้ และมณฑลปราจีน เป็นรองเจ้าคณะมณฑลภูเก็ต เป็นอุปัชฌายะ เป็นเจ้าคณะอำเภอสัมพันธวงศ์และอำเภอบางรัก เป็นรองประธานกรรมการคณะธรรมยุต เป็นประธานกรรมการคณะธรรมยุต เป็นเจ้าคณะธรรมยุตจังหวัดธนบุรี นนทบุรี และปทุมธานี เป็นกรรมการเถรสมาคมธรรมยุต เป็นสมาชิกสังฆสภา และในปัจจุบันเป็นกรรมการมหาเถรสมาคมการสาธารณูปการ เป็นประธานกรรมการรื้อย้ายและสร้างวัดธาตุทองจังหวัดพระนคร เป็นผู้อุปการะสนับสนุนการสร้างวัดเนรัญชราจังหวัดเพชรบุรี และวัดธรรมยุตในจังหวัดระยองอีกหลายวัด โดยเฉพาะวัดสารนาถธรรมาราม ได้เป็นประธานดำเนินการจัดสร้างอย่างใหญ่โตงดงาม สำหรับที่วัดสัมพันธวงศ์ พระอุโบสถซึ่งเก่าคร่ำคร่าชำรุดทรุดโทรมมาก ก็ได้ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตสร้างขึ้นใหม่แทนของเก่า การสังคมสงเคราะห์ ได้จัดตั้งโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษกลางคืนขึ้นในวัด โดยมิได้เรียกเก็บค่าเล่าเรียนเป็นเวลา ๒๐ ปี เป็นประโยชน์แก่ประชาชนเป็นอันมาก เป็นกรรมการศึกษาและผู้อุปถัมภ์โรงเรียนเทศบาล เป็นผู้อุปถัมภ์สมาคมศิษย์เก่าสัมพันธวงศ์ อนึ่ง พระมหารัชชมังคลาจารย์ เป็นผู้เอาใจใส่ในการอบรมสั่งสอนศีลธรรมแก่ประชาชน ได้แสดงธรรมและรจนาหนังสือสารคดีบทความเกี่ยวด้วยศีลธรรม ทั้งที่เป็นร้อย

แก้วและร้อยกรองออกเผยแพร่ เป็นประโยชน์แก่การพระศาสนาและประชาชนเป็นอันมาก.

สรรพกรณียกิจ ซึ่ง พระมหารัชชมังคลาจารย์ ได้รับภาระปฏิบัติบำเพ็ญโดยลำดับดังพรรณนามา ปรากฏเป็นผลดีแก่การพระศาสนา ประเทศชาติและประชาชน เป็นที่ประจักษ์อยู่แล้ว บัดนี้ พระมหารัชชมังคลาจารย์ ก็เจริญด้วยวรรษายุกาล วัยวุฒิรัตตัญญูเถรกรณธรรม มั่นคงอยู่ในเนกขัมมปฏิบัติ เป็นอจลพรหมจริยาภิรัต มีวัตตจริยาเป็นที่น่าเลื่อมใส เป็นหลักอยู่ในคณะธรรมยุตติการูปหนึ่ง สมควรจะยกย่องให้ดำรงในสมณฐานันดรที่รองสมเด็จพระราชาคณะสืบไป.

จึงมีพระบรมราชโองการโปรดให้สถาปนา พระมหารัชชมังคลาจารย์ ขึ้นเป็นที่รองสมเด็จพระราชาคณะ มีราชทินนามตามจารึกในหิรัณยบัฏว่า *พระมหารัชชมังคลาจารย์ วิมลญาณอุดมพรหมจารีพรตนิวิฏฐ์ พุทธศาสนกฤตยาทร ธรรมยุตติกคณิสสรบวรสังฆาราม คามวาสี สถิต ณ วัดสัมพันธวงศ์วรวิหารพระอารามหลวง* มีฐานานุศักดิ์ตั้งฐานานุกรมได้ ๘ รูป คือ พระครูปลัดสุวัฒนมงคล วิมลญาณปรีชา ธรรมิกสังฆานุนายก ๑ พระครูวินัยธร ๑ พระครูธรรมธร ๑ พระครูสรพจน์พิลาส พระครูคู่สวด ๑ พระครูสรพาจน์พิไล พระครูคู่สวด ๑ พระครูสังฆบริหาร ๑ พระครูสมุห์ ๑ พระครูใบฎีกา ๑ ฯ ล ฯ

พระเดชพระคุณ พระมหารัชชมังคลาจารย์

รับพระราชทานหิรัณยบัฏ พัดยศ ไตร เครื่องยศสมณศักดิ์

จากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

เนื่องในพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา วันที่ ๕ ธันวาคม ๒๕๐๖

ภาพวันรับพระราชทานพัดยศ
เมื่อวันที่ ๕ ธันวาคม ๒๕๐๖

ก่อนเข้าสู่พระอุโบสถ

บูชาพระรัตนตรัย

คณะศิษยานุศิษย์ถวายเครื่องสักการะ

ภาพถ่ายในวันรับพระราชทานพัดยศ
(ภายในพระอุโบสถวัดสัมพันธวงศ์)

ภาพงานวางศิลาฤกษ์

พระอุโบสถหลังใหม่ วัดสัมพันธวงศ์

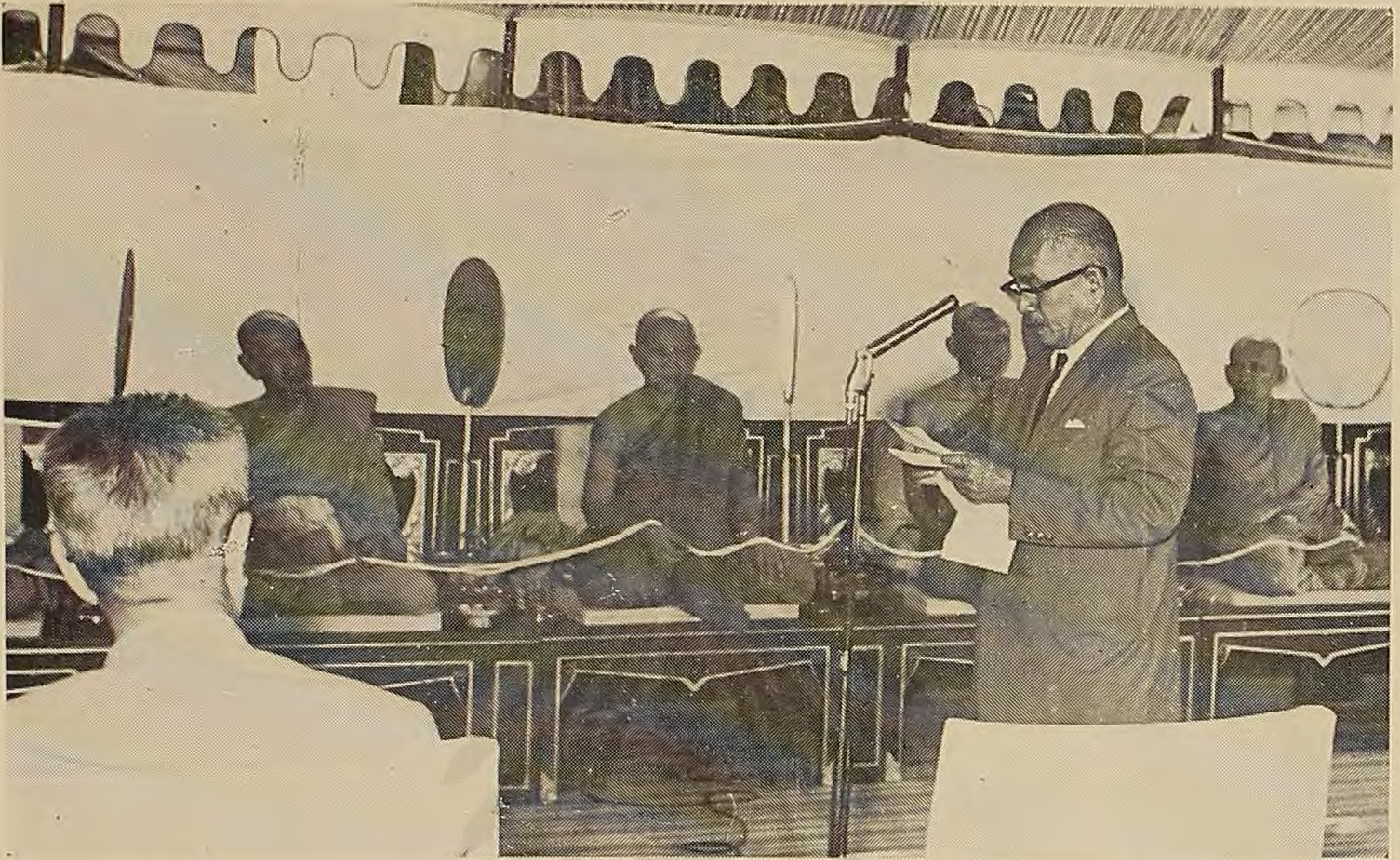
วันที่ ๘ พฤษภาคม ๒๕๐๖

ฯ พณ ฯ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ นายกรัฐมนตรี
และแขกผู้มีเกียรติมาถึงบริเวณประกอบพิธี

พระเดชพระคุณ พระมหารัชชมังคลาจารย์ เจ้าอาวาส
จุดเทียนน้ำมนต์

พลเอก หลวงสถิตยุทธการ นายกสมาคมสัมพันธวงศ์
กล่าวรายงานการก่อสร้างพระอุโบสถหลังใหม่

ฯ พณ ฯ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ กล่าวตอบ

สมเด็จพระสังฆราช สมเด็จพระราชาคณะ และพระราชาคณะ
เจริญชัยมงคลคาถา

ฯพณฯ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ วางศิลาฤกษ์

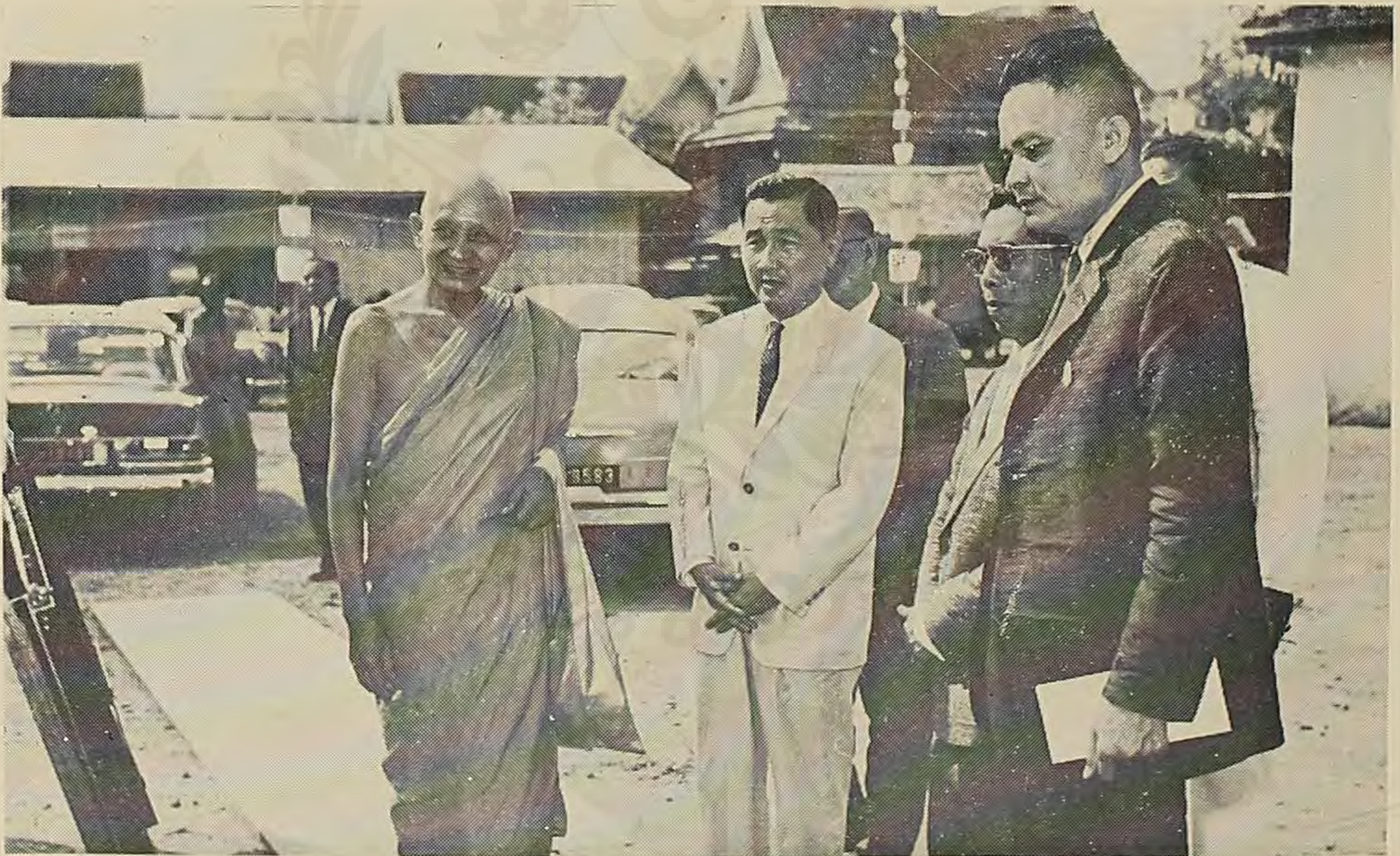
ฯ พณ ฯ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ถวายเครื่องไทยธรรม

พระเดชพระคุณเจ้าอาวาส มอบของที่ระลึก

แขกผู้มีเกียรติซึ่งมาร่วมในงาน

พระเดชพระคุณ พระมหารัชชมังคลาจารย์
กำลังชี้แจงการสร้างพระอุโบสถแก่นายกเทศมนตรี และแก่อธิบดีกรมการศาสนา

คำกล่าวรายงาน

ของ

พลเอก หลวงสถิตยุทธการ นายกสมาคมสัมพันธวงศ์

พิธีวางศิลาฤกษ์พระอุโบสถใหม่ วัดสัมพันธวงศาราม

วันพุธที่ ๘ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๐๖

เวลา ๐๘.๓๘ นาฬิกา

ขอประทานกราบเรียน ฯ พณ ฯ นายกรัฐมนตรี

ในนามของคณะกรรมการจัดงาน คณะสงฆ์และสัปปุรุษวัดสัมพันธวงศ์ ตลอดจนพุทธศาสนิกชนผู้มาร่วมในพิธี ข้าพเจ้าขอขอบคุณฯ พณ ฯ นายกรัฐมนตรี เป็นอย่างยิ่ง ที่ได้กรุณาสละเวลาอันมีค่ามาเป็นประธานในพิธีอันสำคัญของวัดครั้งนี้ เราทุกคนตระหนักดีว่า ฯ พณ ฯ มีภาระกิจที่จะต้องบริหารแทบจะหาเวลาว่างไม่ได้เลย การที่ ฯ พณ ฯ กรุณารับมาเป็นประธานในงานนี้ จึงเป็นข้อที่ทราบซึ้งประทับใจของเราทุกคน ยากที่จะหาสิ่งใดมาเปรียบ.

ก่อนที่จะถึงเวลาอันเป็นศุภฤกษ์มงคล ข้าพเจ้าใคร่ขอกราบเรียนรายงานความเป็นมาของพระอาราม และของพระอุโบสถหลังเก่า และที่จะก่อสร้างขึ้นใหม่ โดยสังเขป.

ตามประวัติที่สามารถค้นย้อนหลังไปได้ ปรากฏว่า วัดนี้มีมาก่อนที่กรุงเทพ ฯ จะเป็นราชธานีของไทย เดิมมีชื่อว่าวัดเกาะ เพราะเป็นวัดตั้งอยู่บนเกาะกลางน้ำ เป็นสถานที่สงบเงียบ เหมาะอย่างยิ่งแก่การบำเพ็ญสมณธรรมของพระสงฆ์ ครั้นต่อมาแม่น้ำเจ้าพระยาเปลี่ยนทางเดินห่างจากหน้าวัดออกไปมาก ทางน้ำที่เคยไหลรอบบริเวณวัดก็ตื้นเขิน จนกระทั่งที่ตั้งวัดหมดสภาพความเป็นเกาะ แต่ประชาชนก็ยังนิยมเรียกวัดนี้ว่า "วัดเกาะ" จนทุกวันนี้.

มาในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ ๑ แห่งราชจักรีวงศ์ ได้ทรงสร้างกรุงเทพ ฯ เป็นราชธานี ในโอกาสนั้น ได้โปรดให้สมเด็จพระ-สัมพันธวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี ซึ่งเป็นบรรพบุรุษต้นตระกูล "มนตรีกุล" กระทำการปฏิสังขรณ์พระอารามนี้ใหม่ทั้งหมด การปฏิสังขรณ์เริ่มลงมือเมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๙ หรือ ร.ศ. ๑๕ หลายปีจึงสำเร็จ เมื่อสมเด็จพระสัมพันธวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรม-หลวงพิทักษ์มนตรี ทรงปฏิสังขรณ์เสร็จแล้ว ได้ทูลเกล้า ฯ ถวายเป็นพระอารามหลวง และได้รับพระราชทานนามว่า "วัดเกาะแก้วลังการาม" พระอุโบสถและบางส่วนของพระวิหารคดที่เห็นอยู่นี้ ก็ก่อสร้างมาในยุคเดียวกับวัด.

ในรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาปฏิสังขรณ์พระอารามอีกครั้งหนึ่ง ซึ่งเป็นการปฏิสังขรณ์ครั้งใหญ่.

มาในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้พระราชทานนามวัดใหม่ว่า "วัดสัมพันธวงศารามวรวิหาร" เพื่อเป็นอนุสรณ์ และเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระสัมพันธวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี ผู้ปฏิสังขรณ์พระอารามในรัชกาลที่ ๑ ดังกล่าวแล้ว.

วัดสัมพันธวงศ์แม้จะเป็นวัดขนาดเล็ก แต่เนื่องจากทางวัดได้ส่งเสริมการศึกษาและการปฏิบัติธรรม และจัดระเบียบการปกครองภายในวัดอย่างรัดกุม ผลจึงปรากฏว่าได้มีพระภิกษุสามเณรจากทุกภาคในประเทศไทย มาอยู่จำพรรษาที่วัดนี้มากขึ้นโดยลำดับ ทำให้เสนาสนะที่อยู่อาศัยแออัดยัดเยียดเป็นอันมาก อนึ่ง เนื่องจากวัดนี้ตั้งอยู่ใจกลางย่านการค้า มีประชาชนและบ้านเรือนหนาแน่น ทางวัดได้เพียรพยายามทุกวิถีทางที่จะขยายเสนาสนะ ตลอดจนพระอุโบสถและพระวิหาร ให้ได้ส่วนสัมพันธ์กับพระภิกษุสามเณรและให้เป็นระเบียบเรียบร้อย แต่ก็ไม่อาจกระทำได้ เพราะการเจรจาตกลงกับประชาชนผู้อยู่อาศัยในที่ธรณีสงฆ์รอบ ๆ วัด กระทำได้ยากมาก จนกระทั่งมาในสมัยรัฐบาลปฏิวัติ ซึ่งมี ฯพณฯ ได้กรุณารับเป็นประธานปรับปรุงวัดนี้ด้วย โครงการปรับปรุงทั้งภายในวัดและในที่ธรณีสงฆ์ จึงเริ่มขึ้นอย่างจริงจังและก้าวหน้ามาโดยลำดับ.

การปรับปรุงครั้งนี้ ทางวัดได้วางผังสิ่งปลูกสร้างภายในวัดใหม่แทบทั้งหมด หน้าวัดเดิมหันลงทางแม่น้ำเจ้าพระยา ก็จะได้หันไปทางถนนทรงสวัสดิ์ต่อไป ในการวางผังปรับปรุงสิ่งก่อสร้างภายในวัด คณะกรรมการเห็นว่า พระอุโบสถและพระวิหารเดิม ซึ่งสมเด็จพระสัมพันธวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีทรงสร้างไว้นั้น มีอายุ ๑๖๗ ปีแล้ว จึงชำรุดทรุดโทรมมาก และมีขนาดเล็ก ไม่พอปฏิบัติศาสนกิจของพระภิกษุ-สามเณร เห็นควรจัดสร้างขึ้นใหม่ เพื่อให้เหมาะสมกับความเจริญของวัดในยุคปัจจุบัน จึงได้จัดให้มีงานพิธีวางศิลาฤกษ์ขึ้นในวันนี้ และได้เรียนเชิญ ฯ พณ ฯ มาเป็นประธาน.

พระอุโบสถหลังนี้มีขนาดกว้าง ๓๐ เมตร ยาว ๔๙ เมตร สูง ๓๙ เมตร และโดยที่บริเวณวัดมีเนื้อที่จำกัดเพียง ๒๑ ไร่ แบ่งเป็นที่จัดผลประโยชน์เสีย ๑๑ ไร่เศษ ก็คงเป็นสังฆาวาสและพุทธาวาสเพียง ๘ ไร่ เศษ ที่สังฆาวาสนี้ก็ได้จัดสร้างถาวรวัตถุต่าง ๆ ไว้มากพอแล้ว ไม่มีที่พอที่จะจัดสร้างโรงเรียนพระปริยัติธรรม และศาลา-การเปรียญใหม่ได้ ดังนั้น ในการสร้างพระอุโบสถครั้งนี้ จึงได้สร้างให้เป็น ๓ ชั้น ชั้นที่ ๑ ใช้เป็นโรงเรียนพระปริยัติธรรม และโรงเรียนพุทธศาสนาวันอาทิตย์ สำหรับเยาวชนและประชาชน รวมทั้งห้องแสดงพิพิธภัณฑ์ของวัด ชั้นที่ ๒ ใช้เป็นหอประชุมหรือศาลาการเปรียญ ชั้นที่ ๓ เป็นพระวิหารและพระอุโบสถ สำหรับทำสังฆกรรม เพราะ-ฉะนั้น การสร้างพระอุโบสถหลังนี้ จึงเท่ากับเป็นการสร้างโรงเรียนและศาลาการเปรียญของวัดด้วย งบประมาณก่อสร้าง ๓,๕๐๐,๐๐๐.๐๐ บาท (สามล้านห้าแสนบาท) ขณะนี้ทางวัดมีทุนอยู่แล้ว ๒,๒๐๐,๐๐๐.๐๐ บาท ยังขาดเงินอีกประมาณ ๑,๓๐๐,๐๐๐.๐๐ บาท เงินจำนวนนี้ทางวัดหวังว่าจะแบ่งเงินผลประโยชน์ของวัดมาใช้จ่ายส่วนหนึ่ง และอีกส่วนหนึ่งเปิดโอกาสให้ผู้มีจิตศรัทธาบริจาคร่วมด้วย และโดยที่เมื่อทางวัดทำการรื้อถอนเจดีย์เก่าของวัดนั้น ได้พบพระเก่าในกรุพระเจดีย์จำนวนหนึ่ง ซึ่งได้จัดไว้สำหรับสมนาคุณแก่ผู้บริจาคสมทบทุนในการสร้างพระอุโบสถคราวนี้ด้วย.

บัดนี้ ได้เวลาอันเป็นอุดมมงคลแล้ว ข้าพเจ้าขอเชิญ ฯ พณ ฯ ได้กรุณาวางศิลาฤกษ์ เพื่อเป็นศิริมงคลในการก่อสร้างพระอุโบสถนี้ต่อไป.

สุนทรกถา

ของ

ฯพณฯ จอมพล สฤษดิ์ ธนะรัชต์ อดีตนายกรัฐมนตรี

กล่าวในพิธีวางศิลาฤกษ์พระอุโสบถวัดสัมพันธวงศาราม

วันพุธที่ ๘ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๐๖

เวลา ๐๘.๓๘ นาฬิกา

พระคุณเจ้าที่เคารพ ฝ่าพระบาท และท่านผู้มีเกียรติทั้งหลาย

ตามที่นายกสมาคมสัมพันธวงศ์ ได้กล่าวในนามคณะสงฆ์ คณะกรรมการจัดงานสัปบุรุษวัดสัมพันธวงศ์ ตลอดจนพุทธศาสนิกชน เชิญข้าพเจ้าเป็นประธานในมณฑลพิธีเพื่อวางศิลาฤกษ์พระอุโบสถที่จัดสร้างขึ้นใหม่ แทนของเก่าที่เล็กและชำรุดทรุดโทรมไม่สะดวกในการปฏิบัติศาสนกิจของพระภิกษุสามเณรนั้น ข้าพเจ้ารู้สึกเป็นเกียรติอย่างยิ่ง.

ตามรายงานที่กล่าวมาปรากฏว่า พระอุโบสถที่สร้างขึ้นใหม่ ได้เอาพระวิหารศาลาการเปรียญ (หอประชุม) โรงเรียนพระปริยัติธรรมและโรงเรียนพุทธศาสนาวันอาทิตย์ สำหรับเยาวชนประชาชนเข้าไว้ด้วยกัน โดยสร้างเป็น ๓ ชั้น เฉพาะชั้นที่ ๓ เป็นพระวิหารและพระอุโบสถสำหรับทำสังฆกรรมนั้น เป็นความคิดที่แยบคายในด้านประหยัดพื้นที่และทุนการก่อสร้าง เพราะทุกวันนี้ที่ดินย่านกลางพระนครหาไม่ได้โดยง่าย หากจะได้มาก็ต้องซื้อหาด้วยราคาแพง ซึ่งไม่ต้องด้วยวัตถุประสงค์ สำหรับวัดสัมพันธวงศ์นี้ แม้พื้นที่ของวัดมีอยู่ ๒๑ ไร่ก็จริง แต่แบ่งเป็นที่จัดผลประโยชน์แก่วัดเสีย ๑๑ ไร่ ส่วนที่เหลืออีก ๘ ไร่ เศษ ก็ได้ปลูกสร้างเป็นสังฆาวาสและถาวรวัตถุไว้เป็นอันมาก การที่สร้างพระอุโบสถใหม่เป็น ๓ ชั้น โดยรวมสถานต่าง ๆ ไว้ด้วยแต่ละชั้น จึงเป็นการกระทำที่มีเหตุผลอันสมควร.

วัดสัมพันธวงศาราม หรือที่เราเรียกกันอย่างสามัญชนว่า "วัดเกาะ" นี้ เป็นวัดที่มีเกียรติประวัติสูง และมีชื่อเสียงมาแต่แรกสร้าง ตามที่นายกสมาคมรายงานว่าเป็นวัดที่สร้างมาแล้วเกือบ ๒๐๐ ปี ทำให้ข้าพเจ้ารู้สึกศรัทธาชื่นชมยินดีเป็นอย่างยิ่ง สิ่งก่อสร้างภายในพระอารามได้รับการดูแลบูรณะปฏิสังขรณ์เป็นอย่างดี เว้นแต่สิ่งที่ชำรุดทรุดโทรมถึงขนาด สุดวิสัยจะบูรณะปฏิสังขรณ์ก็ต้องจัดสร้างขึ้นใหม่ เช่นพระ-อุโบสถและพระวิหารเดิมเป็นต้น.

ตามความเห็นโดยทั่วไปเกี่ยวกับวัดวาอาราม ที่จะเจริญรุ่งเรือง เป็นที่เคารพ-สักการะและศรัทธาของพุทธศาสนิกชนนั้น อย่างน้อยต้องประกอบด้วยลักษณะ ๓ ประการ คือ

๑. ภายในวัดมีสิ่งปลูกสร้างเป็นระเบียบ สะอาด มีสิ่งฆาวาสอยู่ในที่สงัดเป็นที่สัปปายะแก่ผู้ที่เข้าไปสู่ที่นั้น.

๒. มีระเบียบการปกครองในวัดอย่างรัดกุม พระภิกษุสามเณรมีการปฏิบัติธรรมวินัยเคร่งครัด ตลอดจนมีการศึกษาอยู่ในระดับสูงโดยทั่วกัน ทั้งคันถธุระ และวิปัสสนาธุระ.

๓. มีการเกื้อกูลอำนวยประโยชน์แก่ประชาชน ชาวบ้าน ตามควรแก่สมณวิสัย เพราะวัดกับบ้านย่อมต้องอาศัยกัน โดยเฉพาะพระภิกษุสามเณร มีความเป็นอยู่จากการบิณฑบาตของชาวบ้าน ด้วยเหตุนี้ พระภิกษุสามเณรควรจะอำนวยประโยชน์ด้านจิตใจให้แก่พุทธศาสนิกชนหรือประชาชน ตามสมควรโดยพรหมวิหารธรรม.

ทั้งสามประการนี้ ถ้าสามารถปฏิบัติได้โดยสม่ำเสมอ ก็เป็นทางหนึ่งที่จะช่วยให้วัดวาอาราม เป็นบุณยสถานของผู้แสวงบุญอย่างแท้จริง.

ข้าพเจ้าเห็นใจวัดสัมพันธวงศ์เป็นอย่างยิ่ง ที่ได้เพียรพยายามปรับปรุงวัดด้วยความลำบากยากเย็น เพราะวัดสัมพันธวงศ์ในปัจจุบันกลายเป็นวัดที่อยู่ในย่านกลางชุมนุมอย่างหนาแน่น ทั้งนี้ เป็นด้วยบ้านเมืองเจริญมากขึ้น ประชาชนพลเมืองเจริญมากขึ้นเป็นทวีตรีคูณ เป็นเหตุให้มีบุคคลที่ไม่มีที่อยู่อาศัย ได้เข้ามาปลูกสร้างในที่ดิน

ของวัดมากราย จนเป็นภาระหนักแก่วัดในการขอให้บุคคลเหล่านั้น ขยับขยายออกจากที่อันเป็นเขตปรับปรุง เพื่อให้สอดคล้องกับนโยบายของรัฐบาลสมัยปฏิวัติ ที่เร่งรัดการพัฒนาแหล่งชุมชนดังได้กระทำอยู่ในทุกวันนี้ ข้าพเจ้าขอชมเชยท่านเจ้าอาวาสและคณะ-กรรมการวัดเป็นอันมากที่ได้พยายามปรับปรุง ข้าพเจ้าหวังว่า ในอนาคต วัดคงจะพยายามทำความตกลงกับบุคคลที่เข้ามาพำนักอยู่ในเขตที่ต้องปรับปรุงกันด้วยดี มีเหตุผลเพราะบุคคลเหล่านั้นล้วนแต่เป็นพุทธศาสนิกชน และเป็นสาธุชนผู้ต้องการเห็นความเจริญของวัดเพื่อให้เป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใสศรัทธา ซึ่งคงจะให้ความร่วมมือโดยทั่วกัน.

ในโอกาสนี้ ข้าพเจ้าขอเชิญชวนท่านทั้งหลาย ได้พร้อมกันน้อมจิตอธิษฐานอาราธนาคุณพระศรีรัตนตรัย คุณเทพยดาผู้พิทักษ์รักษาพระพุทธศาสนา และด้วยบุญญานุภาพของสมเด็จเจ้าฟ้า กรมหลวงพิทักษ์มนตรี ผู้แรกสร้างพระอารามแห่งนี้และของท่านบรรพบุรุษบุรพาจารย์ ซึ่งเป็นผู้ทำนุบำรุงพระอารามนี้แต่ต้นมา และด้วยอานุภาพแห่งกุศลเจตนาของเราทั้งมวล ได้ดลบันดาลให้การก่อสร้างพระอุโบสถ ได้บรรลุความสำเร็จดังมโนปณิธาน เป็นที่ตั้งแห่งความสมัครสมานสามัคคีรสของหมู่พระ-ภิกษุสมณะ ตามพระพุทธประสงค์ทุกประการ.

วาระนี้ ได้ศุภมงคลฤกษ์แล้ว ข้าพเจ้าจะได้วางศิลาฤกษ์พระอุโบสถวัดสัมพันธ-วงศ์ ณ บัดนี้.

ตำนาน

วัดสัมพันธวงศาราม (วัดเกาะ)

อำเภอสัมพันธวงศ์ จังหวัดพระนคร

วัดสัมพันธวงศาราม หรือวัดเกาะแก้วลังการาม เป็นพระอารามหลวงชั้นตรี ชนิดวรวิหาร ตั้งอยู่ใกล้แม่น้ำเจ้าพระยา ในท้องที่ตำบลสัมพันธวงศ์ อำเภอสัมพันธวงศ์ จังหวัดพระนคร.

ตามประวัติพระอารามหลวง ฉบับของกรมการศาสนา พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระวรญาณวิสุทธิ์ วัดเทพศิรินทราวาส เมื่อ ๒๒ มิถุนายน ๒๕๐๖ ความว่า

๘๓. พระอารามชั้นตรี ชนิดวรวิหาร อยู่ริมถนนทรงวาดเหนือวัดปทุมคงคา อำเภอสัมพันธวงศ์ จังหวัดพระนคร เป็นวัดโบราณ เดิมชื่อวัดเกาะแก้วลังการาม เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีทรงสร้างในรัชกาลที่ ๓ พระราชทานามใหม่ว่า "วัดสัมพันธวงศาวาส" (ปัจจุบันเปลี่ยนชื่อวัดเป็นวัดสัมพันธวงศ์).

แต่ประวัติพระอารามหลวง ฉบับของเจ้าพระยาวิชิตวงศ์วุฒิไกร (ม.ร.ว. คลี่ สุทัศน์) ได้เรียบเรียงทูลเกล้า ฯ ถวายในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และได้ทรงพระกรุณาโปรดตรวจ

แก้ไขพระราชทานเรียบร้อยแล้ว หนังสือฉบับนี้พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพของท่านผู้เรียบเรียงเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗ ความว่า

๖๒. วัดสัมพันธวงศาราม อยู่ถนนสำเพ็ง เหนือวัดปทุมคงคา เดิมชื่อวัดเกาะแก้วลังการาม เป็นวัดโบราณในรัชกาลที่ ๓ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีทรงสร้าง ในรัชกาลที่ ๔ พระราชทานนามใหม่ว่า "วัดสัมพันธวงศาราม"

อาณาเขตของวัด

อดีต วัดสัมพันธวงศ์เป็นวัดที่มีน้ำล้อมรอบบริเวณที่ตั้งวัด จึงเรียกว่า "วัดเกาะ" เขตวิสุงคามสีมาไม่ทราบว่ามีเท่าไร เขตพัทธสีมาของเก่า กว้าง ๑๖ เมตร ยาว ๒๒ เมตร เขตการอยู่จำพรรษาของภิกษุสามเณร เดิมจะกำหนดเขตและอุปจารอย่างไรหาทราบไม่ กล่าวกันว่า เขตวัดจดแม่น้ำเจ้าพระยา มีศาลาท่าน้ำของวัด ๓ หลัง ในคราวเสด็จพระราชทานผ้าพระกฐิน เรือพระที่นั่งเทียบที่ศาลากลาง เนื่องจากที่ดินสมัยนั้นไม่มีราคา จึงไม่มีผู้ที่สนใจจัดทำโฉนดหรือแผนที่ไว้เป็นหลักฐาน ใครมาปลูกสร้างบ้านเรือนอาศัยก็ปลูกไป วัดก็ไม่ได้สนใจ นานเข้าผู้อยู่อาศัยอาจขายเซ้งให้ผู้อื่นไป นอกจากนั้นผู้ที่อาศัยเดิมตายไป บุตรหลานที่อาศัยอยู่ด้วยถือกรรมสิทธิ์ซื้อขายกันต่อไปก็อาจเป็นไป เมื่อมีบ้านเรือนหนาแน่นขึ้น ศาลาท่าน้ำของวัดไม่ได้บูรณะไว้ จึงไม่ปรากฏ ถ้าเป็นเรื่องจริงตามที่เล่ากันสืบมา วัด

คงมีเนื้อที่ประมาณ ๓๑ ไร่ แต่ระยะก่อน ๕๐ ปีมานี้ วัดเหลือเนื้อที่ประมาณ ๒๑ ไร่ สูญเสียเป็นของผู้อื่นและถูกตัดถนนไปประมาณ ๑๐ ไร่ ไม่มีทางที่จะเอาคืนได้ ทั้งนี้ เจ้าหน้าที่ผู้รักษาศาสนสมบัติหรือเจ้าอาวาสในยุคนั้น ๆ น่าจะต้องรับบาป เพราะไม่รอบคอบ รักษาศาสนสมบัติของวัดด้วยความประมาท จัดว่าเป็นมลทินที่น่าตำหนิ แต่ก็ควรได้รับอภัยเพราะการศึกษา การปกครองในยุคนั้น ๆ ยังไม่เจริญ ทั้งที่ดินก็ไม่มีราคาเท่าไรด้วย.

ในสมัยเมื่อยังไม่ได้ตัดถนนทรงสวัสดิ์ มีหมู่กุฏิอยู่ทางด้านตะวัน-ออกจดคลองสัมพันธวงศ์ คือคลองระหว่างวัดสัมพันธวงศ์กับวัดปทุม-คงคา ซึ่งบัดนี้ถมเป็นถนน ปลูกสร้างเป็นตึกแถวหมดแล้ว การบอกเขตจำพรรษาด้านตะวันออกถือคลองสัมพันธวงศ์ และคูวัดด้านตะวันตก ด้านใต้จดแม่น้ำเจ้าพระยา ต่อมามีบ้านเรือนราษฎรและมีถนนสำเพ็งแล้ว คงบอกเขตเพียงคูและตึกแถวถนนสำเพ็ง.

เมื่อทางราชการตัดถนนทรงสวัสดิ์ผ่านกลางวัด วัดจึงย้ายกุฏิมารวมกันทางด้านตะวันตกของถนนทรงสวัสดิ์ ดังที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน การบอกเขตจำพรรษา ด้านทางตะวันออกมีกำแพงปูนยาว ๓ เส้น ๕ วา ๒ ศอก กั้นไปตามแนวถนนทรงสวัสดิ์ ด้านใต้กำหนดจากกำแพงปูนตรงไปทางตะวันตก ๑๐ วา เลี้ยวมาตามหลังตึกแถวของวัด ๑๗ วา แล้วเลี้ยวมาทางด้านตะวันตกเฉียงเหนือ ตลอดมาถึงด้านทิศเหนือ เลี้ยวโอบมาทางทิศตะวันออก ตามคูของวัดจดกำแพงปูนริมถนน

ทรงสวัสดิ์ยาว ๔ เส้น ๘ วา (เวลานี้ถมคูเป็นถนนหมดแล้ว).

สัณฐานเนื้อที่ของวัดเป็น๕ เหลี่ยมกลายๆ คิดเป็นเนื้อที่ประมาณ ๘ ไร่ ๒๓๗ ตารางวา ในที่มีกำหนดเหล่านี้เป็นเขตการรักษาอรุณแห่งการจำพรรษา.

ถ้านับทั้งที่เป็นห้องแถว คลองและคูของวัดรวมเข้าด้วย ก็จะเป็นเนื้อที่ประมาณ ๙ ไร่ ๒ งาน ๗๘ ตารางวา.

นอกจากนี้ มีที่ธรณีสงฆ์ซึ่งเป็นที่จัดผลประโยชน์โดยตรง คือ ที่ดินที่สร้างห้องแถว และตึกแถว ด้านใต้ของวัดมีเนื้อที่ ๒ งาน ๗๕ ตารางวา ที่นอกคูด้านเหนืออีก ๑ ไร่ ๗๒ ตาวางวา ที่ด้านตะวันออกของถนนทรงสวัสดิ์อีก ๙ ไร่ ๓ งาน ๔๒ ตารางวา รวมที่ธรณีสงฆ์ของวัดที่จัดผลประโยชน์ทั้งสิ้น ๑๑ ไร่ ๒ งาน ๘๙ ตารางวา.

เมื่อรวมที่สร้างวัดและที่ธรณีสงฆ์เข้าด้วยกันโดยประมาณ ๒๑ ไร่ ๑ งาน ๖๗ ตารางวา.

การสร้าง

การสร้างวัดเกาะนี้ ใครจะเป็นผู้สร้าง และสร้างกันมาแต่ครั้งไหน ไม่ปรากฏหลักฐาน ทราบแต่ว่าเป็นวัดโบราณ สร้างมาก่อนที่จะตั้งกรุงเทพพระมหานครเป็นราชธานี.

การบูรณะปฏิสังขรณ์

ในรัชกาลที่ ๑ ประมาณ ร.ศ. ๑๕ ตรงกับปีมะโรง อัฏฐศก

จ. ศ. ๑๑๕๘ พ. ศ. ๒๓๓๙ สมเด็จพระเจ้าหลานยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี พระโอรสในสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอเจ้าฟ้ากรมพระศรีสุดารักษ์ ทรงศรัทธาสถาปนาปฏิสังขรณ์ใหม่หมดทั้งพระอาราม ทรงสร้างพระอุโบสถ พระวิหาร พระวิหารคต หอระฆังด้วยก่ออิฐถือปูน กุฎิสร้างด้วยไม้มุงกระเบื้อง จะทรงสถาปนาอยู่กี่ปีไม่มีหลักฐานปรากฏ เมื่อสถาปนาเสร็จแล้วทูลเกล้า ฯ ถวายเป็นพระอารามหลวง ได้รับพระราชทานนามว่า "วัดเกาะแก้วลังการาม" มีการเฉลิมฉลองสมโภชพระอารามเป็นงานมหกรรมใหญ่โต มีมหรสพคือละครเรื่องอิเหนาประชัน ๒ โรง สมกับที่ท่านผู้ทรงสถาปนาปฏิสังขรณ์เป็นผู้ทรงเชี่ยวชาญในวิชานาฏศาสตร์และจินตกวี เพื่อเป็นการเทิดทูลพระเกียรติยศของท่านผู้ทรงสถาปนาปฏิสังขรณ์พระอารามนี้ให้เป็นที่ปรากฏแก่ผู้ที่สนใจตามสมควร จึงขอเชิญพระประวัติความเป็นไปของท่านซึ่งรวบรวมได้จากหนังสือพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์บ้าง หนังสือเจ้านายพระชันษายืนบ้าง มารวมพิมพ์ไว้ในหนังสือตำนานวัดสัมพันธวงศ์ด้วย พระประวัติของท่านมีสิ่งที่ควรสนใจหลายอย่าง แม้พระองค์ท่านจะล่วงลับสิ้นพระชนม์ไปนับเป็นร้อยปี แต่อนุสรณ์คุณความดีที่ทรงกระทำไว้ยังปรากฏให้ชนรุ่นหลังได้เห็น ของบางสิ่งบางอย่างถ้าพิจารณาเผิน ๆ เราอาจจะมองไม่เป็นความสำคัญ และอาจไม่มีความหมายสำหรับบางคน พระประวัติและผลงานของพระองค์ท่านเท่าที่ทราบกลางเลือน จนกระทั่งพระนามของพระองค์ท่านซึ่งชน

ในชั้นหลัง ๆ นี้แทบจะไม่รู้จัก จะโทษใครก็ไม่ได้ เพราะเรื่องเหล่านี้เป็นเรื่องธรรมดา ถ้าไม่ได้เข้าเกี่ยวข้องหรือสนใจเป็นพิเศษ ใครก็ไม่อาจทราบได้ว่า พระองค์ท่านทรงทำอะไรไว้ให้เป็นสมบัติของชาติไทยบ้าง ด้วยเหตุนั้น จึงคิดที่จะเสนอผลงานของพระองค์ท่าน เพื่อเป็นการถวายพระเกียรติยศแด่พระองค์ท่านบ้างตามสมควร.

สมเด็จพระสัมพันธวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี ประสูติเมื่อปีขาล พ.ศ. ๒๓๐๓ ปรากฏในพงศาวดาร ร. ๑ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๔๖ ได้รับพระราชทานสถาปนาพระอิสริยยศ เป็นสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนพิทักษ์มนตรี ต่อมา พ.ศ. ๒๓๕๙ ได้รับพระราชทานเลื่อนเป็นสมเด็จพระพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี.

ในรัชกาลที่ ๒ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงอภิเศกสมรสกับ สมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี ซึ่งเป็นพระเจ้าพี่นางของสมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี ความคุ้นเคยกับสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงทวีมากขึ้นตามลำดับ กล่าวกันว่า ทรงกำกับการมหาดไทยและกรมวัง บางครั้งทรงดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแผ่นดินแทนพระองค์ด้วย เพราะทรงได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยเป็นพิเศษอีกประการหนึ่ง ซึ่งชนชาวไทยทุกคนทราบดีว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โปรดการประพันธ์กาพย์ กลอน โคลง ฉันท์ ถ้าผู้ใดมีความชำนาญงานในด้านนี้ก็เป็นที่ทรงโปรดปราน สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี ทรงมีพระปฏิภาณไหวพริบชำนาญในการ

ประพันธ์ด้วยพระองค์หนึ่ง จึงเป็นที่โปรดปราน ตามพระราชพงศาวดารกล่าวว่า "ลักษณะที่ทรงพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๒ ทราบว่า บางเรื่องแบ่งกันแต่งเป็นตอน ๆ แต่ผู้ที่ได้รับแบ่งนั้นน้อยตัว ได้ยินแต่ ๓ คือ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ และขุนสุนทร (ภู่) ประชุมแต่งหน้าพระที่นั่งหรือแต่งมาแล้วมาตรวจแก้หน้าพระที่นั่ง แต่โดยมากทรงพระราชนิพนธ์เอง เมื่อทรงพระราชนิพนธ์บทละครเรื่องใดแล้ว พระราชทานไปให้เจ้าฟ้า กรมหลวงพิทักษ์มนตรี คิดวิธีรำทำบท บางทีบทใดรำขัดข้องต้องแก้บทเข้าหาวิธีรำก็มี ด้วยเหตุนี้ บทละครพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๒ จึงเล่นละครได้เรียบร้อยดี นับว่าหนังสือบทละครที่ได้เล่นกันแพร่หลาย และละครรำที่เล่นได้แบบแผนถึงที่ มีแต่รัชกาลที่ ๒ เป็นต้นมา วิธีการประดิษฐ์ท่ารำให้ถูกกับบทที่ทรงพระราชนิพนธ์นั้น สมเด็จเจ้าฟ้า กรมหลวงพิทักษ์มนตรี โปรดให้เอาพระฉายมาตั้ง ทรงท่ารำด้วยวิธีทอดพระเนตรดูกระบวนรำของพระองค์จากเงาในพระฉาย เมื่อยังมีละครในแม้ในรัชกาลที่ ๔ ที่ ๕ เวลาไหว้ครู พวกครูละครยังไหว้นบสมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีด้วยพระองค์หนึ่ง ในปัจจุบันไม่ทราบว่านักเรียนนาฏศิลป์ ของกรมศิลปากรยังจะทำพิธีนบไหว้พระองค์ท่านบ้างหรือไม่.

สมเด็จเจ้าฟ้ากับงานช่าง

พูดถึงงานช่าง สมเด็จเจ้าฟ้า กรมหลวงพิทักษ์มนตรีก็ทรงมีความชำนาญไม่น้อยหน้าใคร สิ่งที่ปรากฏเป็นอนุสรณ์แสดงฝีพระหัตถ์ ซึ่งในพระราชพงศาวดารกล่าวไว้ก็คือ "เกริ่นบันไดนาค" อันเป็นที่สำหรับยกพระบรมโกศขึ้นประดิษฐานบนพระมหาพิไชยราชรถ หรือยกขึ้นประดิษฐานบนพระแท่นโดยมิต้องเปลื้องประกอบ เกริ่นบันไดนาคนี้ว่า เป็นความคิดของสมเด็จเจ้าฟ้า กรมหลวงพิทักษ์มนตรีทรงประดิษฐ์ขึ้น เรื่องความเป็นมาของเกริ่นบันไดนาคนี้ เดิมไม่สู้จะสนใจมากนัก เมื่อได้อ่านพระราชพงศาวดารในรัชกาลที่ ๑ และหนังสือซึ่ง ม. จ. จงจิตรถนอม ดิศกุล นิพนธ์ไว้ในหนังสืองานพระราชทานเพลิงพระศพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าหญิงอดิศัยสุริยาภา จึงทำให้สดุดใจ ระลึกถึงพระคุณของพระองค์ท่านผู้เป็นต้นคิดประดิษฐ์ขึ้น ตามธรรมดาเกริ่นบันไดนาคนี้ก็ไม่ค่อยจะมีความหมายอะไรมากนัก เพราะนานทีปีครั้งจึงได้ใช้ เพราะตามปกติถ้าไม่ใช่งานพระราชพิธีใหญ่ก็คงจะถูกเก็บไว้ที่โรงเก็บราชรถในพิพิธภัณฑ์สถานเท่านั้น ถ้ามีโอกาสผ่านเข้าชมก็จะแลเห็นตั้งทิ้งไว้อย่างไร้ความหมายและคุณค่า ครั้นถึงเวลาเป็นการเป็นงาน เกริ่นบันไดนาคจะเป็นกำลังสำคัญช่วยอำนวยความสะดวกทุ่นแรงงาน เพิ่มความสง่างามในการปฏิบัติงานขึ้นอีกเป็นอันมาก ก็หาผู้ที่จะทราบว่าเกริ่นบันไดนาคนี้มีประวัติความเป็นมาอย่างไร ฉะนั้นจึงขอฝากเรื่องนี้ไว้ เพื่อเป็นการเทิดทูลพระเกียรติคุณของพระองค์ท่าน

ผู้ทรงประดิษฐ์สมบัติอันหาค่ามิได้ชิ้นนี้ไว้ให้แก่ประชาชนชาวไทย.

ตามพระราชพงศาวดารในรัชกาลที่ ๓ กล่าวถึงเรื่องเกริ่นบันไดนาค ว่า "ครั้นรุ่งขึ้นวันขึ้น ๗ ค่ำ เชิญพระบรมศพสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง (รัชกาลที่ ๑) จากพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทขึ้นพระยานุมาศสาม-ลำคาน พระยานุมาศนี้ทำใหม่สำหรับพระบรมศพมีภาพสองชั้น ปัก พระมหาเศวตฉัตร ๙ ชั้นกั้นพระบรมโกศ แห่ออกประตูศรีสุนทรไป ขึ้นพระมหาพิไชยราชรถ ที่ถนนสนามไชยหน้าวัดพระเชตุพน แต่นั้น แห่เป็นขบวนอย่างใหญ่ ชักไปถึงพระเมรุแล้ว เชิญพระบรมโกศลงจาก พระมหาพิไชยราชรถ ทรงพระยานุมาศเข้าสู่พระเมรุด้านบุรพทิศแห่ เวียนพระเมรุโดยอุตราวัฏสามรอบ แล้วเชิญพระบรมโกศขึ้นบนเกริ่น-บันไดนาคอย่างกรมหลวงพิทักษ์มนตรีทรงคิดขึ้นใหม่ แต่ก่อนใช้เป็น ไม้ล้มลุกไม่ดีเหมือนเกริ่นบันไดนาค จึงเป็นแบบอย่างมาจนทุกวันนี้ ขันช่อกว้านเกริ่นเลื่อนขึ้นสู่บันไดนาค สุดแล้ว เจ้าพนักงานกรมภูษา-มาลาเลื่อนพระบรมโกศไปประดิษฐานเหนือพระเบญจาทองภายใต้ พระมหาเศวตฉัตรในพระเมรุทอง"

ส่วนนิพนธ์ของ ม. จ. หญิงจงจิตร ดิศกุล ทรงกล่าวถึงการ พระบรมศพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยความ ตอนหนึ่งว่า "ตอนนี้พระเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้า ฯ ให้พระยาวงษาภรณ-ภูสิตภูษามาลา เชิญพระบรมโกศขึ้นเกริ่นประทับบนพระมหาพิไชย-ราชรถ ท่านได้เคยเล่าให้ข้าพเจ้าฟังว่า ท่านกลัวจะขลุกขลักเวลา

เสด็จขึ้นเกริน ท่านได้จุดธูปเทียนกราบบังคมทูลพระบรมศพ ขอเชิญเสด็จโดยง่าย การก็เป็นไปโดยเรียบร้อย เวลาเสด็จขึ้นเกรินนั้นเป็นท่าที่งามนัก เห็นภูษามาลาถวายบังคม ๓ ครั้ง มือดุนพระบรมโกศเสด็จเข้าในราชรถ แล้วเคลื่อนกระบวน"

จากพระราชนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ซึ่งทรงพระนิพนธ์พระราชพงศาวดารเกี่ยวด้วยการพระบรมศพรัชกาลที่ ๑ ยังทรงออกพระนามท่านผู้เป็นต้นคิดเกรินบันไดนาคไว้ ส่วนพระนิพนธ์ของ ม.จ. หญิงจงจิตรถนอม ดิศกุล พระธิดาของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพนิพนธ์เกี่ยวกับการพระบรมศพของรัชกาลที่ ๕ ไม่ได้ทรงกล่าวถึงท่านผู้ต้นคิด แต่ก็ยังทรงกล่าวถึงความสง่างามเวลาเสด็จขึ้นเกรินนั้นด้วยข้อความสั้น ๆ แต่กินใจ เพราะสามัญสำนึกทั่ว ๆ ไปว่า ถ้าเจ้าพนักงานภูษามาลาจะใช้วิธีเก่า ซึ่งเป็นไม้ลั่มลุกหรือเปลื้องประกอบออกแล้วอัญเชิญพระบรมโกศเปล่า ๆ ไม่มีประกอบก็คงจะไม่น่าดูไม่สมพระเกียรติยศของพระบรมศพ แต่เมื่อใช้วิธีเลื่อนพระบรมโกศซึ่งประกอบพระโกศทองใหญ่เข้าในพระมหาพิไชยราชรถ โดยที่ไม่ต้องใช้ผู้คนเข้าไปวุ่นวายจนเกินสมควร ประกอบกับเวลานั้น พระบรมวงศานุวงศ์หรืออาณาประชาราษฎร์ ต่างก็อยู่ในความเศร้าโศก มีดวงตาจับจ้องอยู่ที่พระบรมโกศจนแทบจะไม่หายใจก็ว่าได้ ซ้ำมาได้เห็นพระบรมโกศซึ่งประดิษฐานอยู่บนเกริน ซึ่งถูกเจ้าพนักงานขันช่อ

กว้านขึ้นอย่างช้า ๆ ประดุจพระบรมโกศเลื่อนลอยขึ้นไปบนนภากาศ โดยลำพัง จึงเป็นภาพที่จับตาจับใจชวนให้ทวีความเศร้าโศกขึ้นได้อีกเป็นอันมาก จึงเป็นอันกล่าวได้ว่า สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี ทรงเป็นนักประดิษฐ์คิดค้นที่ปรีชาสามารถพระองค์หนึ่ง แห่งกรุงรัตนโกสินทร์.

สมเด็จเจ้าฟ้ากับพระราชวังเดิม

เรื่องสมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี กับพระราชวังเดิมอันเป็นที่ประทับของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีนั้น เมื่อสร้างกรุงรัตนโกสินทร์เป็นราชธานีแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ปฐมกษัตริย์แห่งพระราชจักรีวงศ์ พระราชทานให้เป็นที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิเบศร์บดินทร์ก่อน เมื่อเจ้าฟ้ากรมหลวงอิเบศร์บดินทร์สิ้นพระชนม์แล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เสด็จไปประทับอยู่ตลอดรัชกาลของพระองค์ เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกสวรรคตแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานให้เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี เสด็จไปประทับจนตลอดพระชนมายุ ต่อจากสมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๔ ได้เสด็จประทับต่อมาจนทรงผนวช จึงเป็นที่ประทับของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวต่อมา

ตลอดรัชกาลที่ ๓.

ในรัชกาลที่ ๔ ทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้กรมหลวงวงศาธิราชสนิท เสด็จไปอยู่ตลอดรัชกาลถึงรัชกาลที่ ๕ เมื่อกรมหลวงวงศาธิราชสนิทสิ้นพระชนม์ชีพแล้ว โปรดให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระจักรพรรดิพงษ์ เสด็จไปประทับอยู่จนสิ้นพระชนม์ ต่อจากนั้นมา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๕ มีพระราชดำริที่จะหาพระบรมวงศานุวงศ์ที่ทรงพระเกียรติยศสูงไปประทับ ก็ไม่มีพระองค์ใดเต็มพระทัยรับ จึงทรงพระราชทานให้เป็นโรงเรียนนายเรือ แต่มีพระราชกระแสรับสั่งกำชับไว้ มิให้รื้อท้องพระโรง และพระที่นั่งหลังขวางของเดิม จึงปรากฏอยู่จนทุกวันนี้.

สมเด็จเจ้าฟ้ากับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เมื่อปีวอก จัตวาศก จุลศักราช ๑๑๗๔ พุทธศักราช ๒๓๕๕ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระชนมายุได้ ๙ พรรษา พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงพระราชดำริว่า พระราชพิธีโสกันต์เจ้าฟ้าได้ทำเป็นอย่างมีแบบแผนอยู่แล้ว แต่การพระราชทานพิธีลงสรงตั้งพระนามเจ้าฟ้า ยังหาได้ทำเป็นแบบอย่างลงไม่ พระราชประสงค์จะใคร่ทำไว้ ให้เป็นพระเกียรติยศสืบไปเบื้องหน้า จึงทรงพระกรุณาโปรดให้สมเด็จพระสัมพันธวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีซึ่งในขณะนั้นเรียกว่า สมเด็จพระเจ้าน้องยา-

เธอ และเจ้าพระยาศรีธรรมาธิราช เป็นผู้บัญชาการตั้งพระราชพิธีลงสรงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นการใหญ่ เฉลิมพระนามาภิธัยจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามกุฏสมมุติเทววงศ์พงศ์อิศวรกษัตริย์ขัตติยราชกุมาร ฯลฯ

ครั้นปีกุน สัปตศก จุลศักราช ๑๑๗๗ พุทธศักราช ๒๓๕๘ พวกรามัญ พากันอพยพครอบครัวเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารทางเมืองตาก เมืองอุทัยธานี เมืองกาญจนบุรี เจ้าเมืองกรมการมีใบบอกเข้ามาให้กราบบังคมทูล ได้ทรงพระกรุณาโปรดให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คุมกองทัพและเสบียงอาหารออกไปรับครัวรามัญซึ่งเข้ามาเมืองกาญจนบุรี โปรดให้มีเรือดั้งแห่เสด็จสามคู่ และตำรวจหอกแห่เป็นพระเกียรติยศ ครั้งนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงพระเยาว์อยู่ มีพระชนมายุได้ ๑๒ พรรษา นับโดยเรียงปี จึงดำรัสสั่งให้สมเด็จพระสัมพันธวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีเสด็จไปด้วย ครั้นเสด็จกลับมาถึงกรุงเทพพระมหานครแล้ว ทรงพระกรุณาโปรดให้ครัวรามัญเหล่านั้น ขึ้นไปตั้งอยู่เมืองปทุมธานีบ้าง แขวงเมืองนนทบุรีบ้าง.

ถึงปีชวด อัฐศก จุลศักราช ๑๑๗๘ พุทธศักราช ๒๓๕๙ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระชนมายุได้ ๑๓ พรรษา นับโดยเรียงปีครบกำหนดโสกันต์ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย มีพระบรมราชโองการดำรัส สั่งให้ตั้งพระราชพิธีโสกันต์เป็นการใหญ่

ทำเขาไกรลาสหน้าพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ตรงประตูสุวรรณบริบาล เป็นที่สรงและทรงเครื่องเวลาบ่าย แห่มาทรงฟังพระสงฆ์สวดพระพุทธ-มนต์บนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทสามวัน รุ่งขึ้นวันศุกร์ เดือน ๔ ขึ้น ๑๓ ค่ำเวลาเช้า แห่มาโสกันต์บนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เสร็จแล้วเสด็จไปสรงน้ำที่สระอโนดาต แล้วท่านอัครมหาเสนาบดีเสด็จขึ้นสู่พระ-มณฑปยอดเขาไกรลาส สมเด็จพระสัมพันธวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวง-พิทักษ์มนตรีรับที่สมมติเป็นอิศวรรับเสด็จ ทรงเครื่องต้นบนพระมณฑปยอดเขาไกรลาสเสร็จแล้ว แห่เวียนเขาไกรลาสสามรอบแล้วแห่กลับเวลาบ่ายแห่มาประทับที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท พระบรมวงศา-นุวงศ์และข้าทูลละอองธุลีพระบาท พร้อมกันเวียนเทียนสมโภชวันนั้นเวลาหนึ่ง ต่อไปอีกสองเวลา วันที่เจ็ดจึงแห่พระเกศาไปลอยตามพระราชประเพณี.

จากหนังสือเทศนาพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ถวายเทศน์ในการพระราชกุศลฉลองพระเดชพระคุณในสมเด็จพระ-บรมชนกมหาราชาธิราช พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ณ วันเสาร์ เดือน ๘ ปีมะเมีย จัตวาศก จุลศักราช ๑๒๔๔ พุทธศักราช ๒๔๕๒ ที่กล่าวมาแล้วนี้ จะแสดงให้เห็นว่า สมเด็จพระสัมพันธวงศ์-เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี ทรงเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยจากพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และเป็นผู้ที่ใกล้ชิด

สนิทสนมในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมาก แม้พระราชพงศาวดาร ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงนิพนธ์ไว้บางตอนก็แสดงให้ปรากฏชัดว่า สมเด็จพระสัมพันธวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี เป็นผู้จงรักภักดีในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นอย่างยิ่ง กล่าวคือเมื่อครอเพิดเข้ามาอยู่ในกรุงเทพ ฯ พระยาพระคลังได้ถามว่า ครอเพิดมีประสงค์จะไปเฝ้าเจ้านายพระองค์ใดบ้าง ครอเพิดสืบทราบความอยู่ก่อนแล้วว่าในเวลานั้น ผู้ใหญ่ในกรุงเทพ ฯ แบ่งกันเป็น ๒ พวก คือพวกหนึ่งนับถือสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามกุฎ ฯ (หรือพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) และเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีเป็นหัวหน้าในพวกนี้ แต่พวกหนึ่งนับถือพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ (หรือพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว) ซึ่งเป็นพวกเดียวกับพระยาพระคลัง ฯลฯ นอกจากนั้น เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติในกาลต่อมา ได้ทรงสถาปนาหม่อมเจ้าพยอม พระโอรสในสมเด็จพระสัมพันธวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีขึ้นเป็นพระวงศ์เธอ กรมหมื่นมนตรีรักษา ก็ยังทรงพระมหากรุณาโปรดให้ประกาศพระเกียรติคุณโดยความว่า สมเด็จพระสัมพันธวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี เป็นพระโอรสในสมเด็จพระบรมราชมาตามหัยิกากรมสมเด็จพระศรีสุดารักษ์ และเป็นพระกนิษฐาธิบดี อันสนิทในกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์-

บรมราชชนนีด้วย แลสมเด็จพระสัมพันธวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี ได้มีพระเดชพระคุณเป็นอุปการในพระองค์แต่ยังทรงพระเยาว์มา ด้วยอาการที่ควรนับว่าเป็นคุณต่าง ๆ ทรงระลึกถึงพระเดชพระคุณเป็นอันมาก ยังหาทรงลืมไม่ เพื่อจะทรงเชิดชูพระเกียรติยศสมเด็จพระบรมราชมาตามหัยกี กรมสมเด็จพระศรีสุดารักษ์ และกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์บรมราชชนนี และสมเด็จพระสัมพันธวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี ให้ปรากฏไปในภายหน้า จึงทรงสถาปนาหม่อมเจ้าพยอมพระโอรสเป็นเจ้าต่างกรมดังกล่าวแล้ว ทั้งยังทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานนามพระอารามที่สมเด็จเจ้าฟ้าพระองค์นั้น ทรงสถาปนาไว้ใหม่ว่า "วัดสัมพันธวงศาราม" ด้วย.

สมเด็จเจ้าฟ้าสิ้นพระชนม์

ในปลายรัชสมัยแห่งพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเมื่อปีมะเส็ง ตรีศก จุลศักราช ๑๑๘๓ พุทธศักราช ๒๓๖๔ สมเด็จพระสัมพันธวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี ประชวรพระยอดในพระศอ มีพระอาการประชวร ต่อมาจนถึงปีมะเมีย จัตวาศก จุลศักราช ๑๑๘๔ พุทธศักราช ๒๓๖๕ เวลา ๕ โมง ๔ บาท จึงสิ้นพระชนม์ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานพระเกียรติยศแด่สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีเป็นอเนกประการ นัยว่าได้พระราชทานพระ-

โกศทองใหญ่ให้ทรงพระศพ ทั้งยังโปรดให้สร้างพระเมรุพระราชทาน-เพลิงพระศพ ณ ท้องสนามหลวงเมื่อเดือน ๓ ขึ้น ๑๑ ค่ำ เข้าใจว่าจะเป็นศกเดียวกันกับการสิ้นพระชนม์ หลังจากนั้นต่อมาอีก ๒ ปีเศษ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยก็เสด็จสวรรคตสิ้นรัชกาล.

ในรัชกาลที่ ๓ กล่าวกันว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้า-อยู่หัว ทรงพระราชศรัทธาทำการปฏิสังขรณ์อีก แต่จะทรงพระกรุณาปฏิสังขรณ์เมื่อใดไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัด เพียงแต่พบหลักฐานในพระราชพงศาวดาร รัชกาลที่ ๓ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๗ หน้า ๓๕๐ เรื่องการปฏิสังขรณ์และสร้างพระอารามความว่า "วัดเกาะแก้ว เป็นวัดของกรมหลวงพิทักษ์มนตรี บูรณะไว้ก่อนชำรุดไป ให้ซ่อมแซมและทำกุฎีสงฆ์ขึ้น"

ในรัชกาลที่ ๔ มิได้มีการปฏิสังขรณ์อย่างใด เป็นแต่ได้ทรง-พระกรุณาโปรดฯ ให้เปลี่ยนนามใหม่จากเดิมว่า "วัดเกาะแก้วลังกา-ราม" เป็น "วัดสัมพันธวงศาราม"

ความเจริญและความเสื่อม

ธรรมดาก็คงเจริญบ้างเสื่อมบ้าง ซึ่งเป็นไปตามยุคตามสมัยของผู้ปกครองวัดและเหตุการณ์ในยุคนั้น ๆ กาลล่วงเลยมานานไม่มีพยานที่จะชี้ให้ชัดเจน บางแห่งถือมรรคทายก ผู้อุปถัมภ์ดี มีศรัทธา ฐานะสูง หรือ ไม่ดี ไม่มีศรัทธา ฐานะต่ำเป็นเกณฑ์ บางแห่งถือการก่อสร้าง

ดีหรือไม่ดีเป็นเกณฑ์ บางแห่งยกเอาสมณศักดิ์ของเจ้าอาวาส ผู้ช่วยเจ้าอาวาสเป็นเกณฑ์ บางแห่งยกเอาขนบธรรมเนียมประเพณี การปฏิบัติธรรมวินัยดีหรือทรามเป็นเกณฑ์ บางแห่งยกเอาการศึกษาพระปริยัติธรรม โดยมีผู้สอบไล่ได้เปรียญมากหรือน้อยเป็นเกณฑ์ บางแห่งยกเอาความนิยมนับถือของทายก ทายิกา อุบาสก อุบาสิกามากน้อยเป็นเกณฑ์ บางแห่งยกเอาข้อที่มีภิกษุสามเณรอยู่อาศัยมากหรือน้อยเป็นเกณฑ์.

ในประเด็นที่ถือเป็นเกณฑ์นี้ ถ้ามีส่วนดีมากในยุคไหน ยุคนั้นก็นับว่าเจริญ ถ้าตรงกันข้ามก็เสื่อมทราม หรือถ้ามีส่วนดีจริง ๆ สัก ๒–๓ ประเด็นแล้ว ก็พอกล่าวได้ว่าเจริญ เมื่อไม่ทราบแน่ชัดว่า ก่อนเป็นมาอย่างไรก็เป็นการยากที่จะทราบได้ว่า เจริญขึ้นหรือทรามลงไฉนจึงว่าเช่นนั้น ท่านที่พิจารณาด้วยญาณปรีชาโดยตรง คงจะเห็นได้ในประวัติของวัดและของพระเถระบางรูปที่ปรากฏอยู่ ซึ่งพอจะรู้จะเห็นได้ว่าเป็นมาอย่างไร เช่นบางวัดก็ปรากฏว่า การปฏิสังขรณ์ก่อสร้างดี มีภิกษุสามเณรมาก แต่ไม่มีขนบธรรมเนียมที่น่านิยม ไม่มีการปฏิบัติที่น่าเลื่อมใส บางวัดเจ้าอาวาสมีสมณศักดิ์สูง แต่ไม่มีการปฏิสังขรณ์ก่อสร้าง แม้ว่าการศึกษาปฏิบัติก็สักแต่ว่า พอให้เป็นไปเทียมยุคเก่าหรือทรามลงไปบ้าง บางวัดทั้งที่เจ้าอาวาสมีสมศักดิ์สูง ทั้งได้ทำการปฏิสังขรณ์ก่อสร้างตามเหตุการณ์ของผู้ที่เกี่ยวข้องบ้าง ด้วยความขวนขวายของเจ้าอาวาสบ้าง ทั้งมีการศึกษาดี มีการปฏิบัติชอบ

ตามพระธรรมวินัย เป็นที่น่านิยมเลื่อมใสของชนหมู่มาก บางวัดถาวร-วัตถุทรุดโทรมไปทั้งอาราม อุโบสถวิหาร และการเปรียญ ผู้คนที่จะมาอยู่อาศัยก็ลดน้อยเบาบางลง โดยไม่มีการศึกษาเล่าเรียนบ้าง ขนบ-ธรรมเนียมของวัดและการปฏิบัติไม่น่าเลื่อมใสบ้าง แต่ท่านเจ้าอาวาสมีสมณศักดิ์สูงโดยเลื่อนเรื่อย ๆ ไป ตามที่ท่านอยู่วัดใหญ่ เป็นผู้ใหญ่มีพรรษายุกาลมาก และมีความรู้ภาษาบาลีหรือมีประโยคสูง บางวัดเจ้าอาวาสมีสมณศักดิ์ต่ำ แต่การศึกษาพระปริยัติธรรมเจริญขนบธรรมเนียมเรียบร้อย ทั้งการปกครองก็ดีมีภิกษุสามเณรมากขึ้นพร้อมด้วยการก่อสร้างปฏิสังขรณ์เจริญรุ่งเรือง มีผู้คนนับถือทั้งคฤหัสถ์และบรรพชิต ลักษณะความเจริญความเสื่อมของวัดนี้ก็ดี ของวัดอื่น ๆ ก็ดี ในยุคไหนมากน้อยเท่าไร ถ้าหากจะเอาโดยเหตุผลไม่เพียงพอก็หาประโยชน์ไม่ ผู้พิจารณาสังเกตตามเหตุการณ์และประวัติการบำรุงที่กล่าวมา โดยชั้นเกียรติยศของวัดเป็นพระอารามหลวง โดยตรงหรือโดยอ้อมบ้าง โดยการเกี่ยวข้องและความนิยมของบุคคลบ้าง โดยระเบียบขนบธรรมเนียมและการศึกษา การปฏิบัติกิจวัตรและสมณ-ธรรมบ้าง ก็ย่อมจะทราบได้ด้วยญาณปรีชาว่า เสื่อมหรือเจริญอย่างไร.

พระอธิการและเจ้าอาวาสวัดสัมพันธวงศ์

รายนามพระอธิการและเจ้าอาวาสของวัดนี้ แต่โบราณกาลไม่ปรากฏว่า ใครเป็นเจ้าอาวาสมาแล้วกี่รูป เท่าที่สืบทราบและค้นคว้า

จากหนังสือพระราชพงศาวดาร หนังสือทรงตั้งสมณศักดิ์พระราชาคณะผู้ใหญ่และจากการบอกเล่าต่อ ๆ กันมา รวมความได้ว่า ภายหลังจากที่สมเด็จพระสัมพันธวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี ทรงสถาปนาปฏิสังขรณ์ใหม่ถวายเป็นอารามหลวงแล้ว มีเจ้าอาวาสครองวัดสืบมาจนถึงยุคปัจจุบันรวม ๙ รูป คือ

๑. พระอธิการไพฑูรณ์

๒. พระอธิการบุญมา

๓. พระครูศรีธรรมาลังการ

เจ้าอาวาสทั้ง ๓ รูปนี้ ไม่มีลายลักษณ์อักษรแน่ชัดว่า แต่ละท่านมีชาติภูมิอยู่ที่ไหน อุปสมบทเมื่อไร ในระหว่างที่ท่านดำรงตำแหน่งเป็นเจ้าอาวาส ได้ทำอะไรไว้บ้าง เพียงแต่เล่ากันต่อ ๆ มาไม่อยู่ในขั้นที่พอจะถือเป็นหลักฐานได้ เพราะเป็นเรื่องในอดีตที่ขาดผู้รู้เห็นยืนยันให้แน่นอนไปได้.

๔. ยุคพระธรรมติโลกาจารย์ (อู่) เป็นเจ้าอาวาส เรื่องประวัติขั้นบวชเรียนและเป็นเปรียญจะอย่างไรไม่ได้ทราบ ปรากฏแต่ในรัชกาลที่ ๓ เดิมได้เป็นพระราชาคณะที่ "พระราชกระวี" อยู่วัดเกาะ คือ วัดสัมพันธวงศ์.

ถึง ปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๗๔ ทรงตั้งเป็นพระราชาคณะผู้ใหญ่ที่พระธรรมไตรโลก มีสำเนาทรงตั้งดังนี้ "ให้เลื่อน พระราชกระวี เป็นพระธรรมติโลกาจารย์ ญาณวิสารทนายก ติปิฏกธราบวรสังฆาราม

คามวาสี สถิตย์ ณ วัดเกาะวรวิหาร พระอารามหลวง ทรงตั้งวันพฤหัสบดี ขึ้น ๕ ค่ำ เดือน ๘ ปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๗๔".

ในระหว่างที่ท่านเป็นเจ้าอาวาสวัดสัมพันธวงศ์ ไม่ทราบว่าท่านทำอะไรไว้บ้าง นอกจากการสอนพระปริยัติธรรม และเป็นพระอุปัชฌายาจารย์ โดยนัยกล่าวว่า ท่านเป็นผู้ฉลาดสามารถในพระปริยัติธรรมเป็นเปรียญ ๙ ประโยค ตามหนังสือทรงตั้งสมณศักดิ์พระราชาคณะผู้ใหญ่ พระนิพนธ์พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมติอมรพันธ์ และพระนิพนธ์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ กล่าวว่า

"ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้ทำการบูรณะสร้างพระวิหารหลวง วัดสุทัศน์เทพาวราราม ซึ่งค้างมาแต่รัชกาลที่ ๑ และรัชกาลที่ ๒ จนสำเร็จ แล้วโปรดให้สร้างพระอุโบสถการเปรียญ โดยโปรดให้กรมหมื่นพิทักษ์เทเวศร์ และเจ้าพระยาศรีพิพัฒน์รัตนราชโกษา ควบคุมการก่อสร้างทั่วไป เสร็จแล้วพระราชทานนามว่า "วัดสุทัศน์เทพวราราม"

ปีมะเมีย ฉอศก จุลศักราช ๑๑๙๖ พุทธศักราช ๒๓๗๗ ทรงพระกรุณาโปรดให้อาราธนาพระธรรมไตรโลกาจารย์ (อู่) วัดเกาะแก้วไปครองวัดสุทัศน์เทพวราราม เป็นอันสิ้นยุคแห่งการเป็นเจ้าอาวาสของท่านแต่เพียงนี้ แต่ประวัติความเป็นไปของท่านเป็นที่น่าสนใจเพราะเกี่ยวด้วยตำแหน่งสมณศักดิ์และกรณียกิจของท่านเป็นเหตุ จึง

รวบรวมมาพิมพ์ไว้ เพื่อผู้ที่สนใจจะศึกษาชีวประวัติของท่านต่อไปด้วย.

พระธรรมไตรโลกาจารย์ (อู่) เป็นอธิบดีสงฆ์องค์ปฐมของวัดสุทัศน์เทพวราราม ถึงปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๘๖ จึงทรงเลื่อนให้เป็นพระพิมลธรรม คราวเดียวกับทรงตั้งสมเด็จพระสังฆราช นาค มีสำเนาทรงตั้งดังนี้ :-

"ให้พระธรรมไตรโลก เป็นพระพิมลธรรม อนันตญาณนายก ติปิฎกธรา มหาคณฤศร บวรสังฆาราม คามวาสี สถิตในวัดสุทัศน์เทพวรารามอาวาสวรวิหาร พระอารามหลวง ทรงตั้งวันพุธ แรม ๑๑ ค่ำ เดือน ๖ ปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๘๖"

เมื่อสมเด็จพระสังฆราช นาค สิ้นพระชนม์ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริจะสถาปนาพระพิมลธรรม (อู่) เป็นสมเด็จพระสังฆราช จนโปรดให้อาลักษณ์ร่างนามที่จะทรงแต่งตั้งอยู่แล้ว ลงศุภมัศดุกำหนดวันจะทรงตั้งเป็นวันอังคาร แรม ๑๕ ค่ำ เดือน ๔ ปีจอ พ.ศ. ๒๓๙๓ แต่ประจวบเวลาทรงพระประชวรพระอาการมาก จึงไม่ได้ทรงตั้ง พอพ้นวันที่กำหนดจะทรงตั้งไปวันเดียวก็สวรรคต พระราชดำริที่จะทรงตั้งตำแหน่งสมณศักดิ์ดังนี้

พระพิมลธรรม (อู่) วัดสุทัศน์ เป็น สมเด็จพระสังฆราช

พระธรรมอุดม (เซ่ง) วัดอรุณ เป็น สมเด็จพระพนรัตน์

พระพุทธโฆษาจารย์ (ฉิม) วัดโมลีโลก เป็น พระพิมลธรรม

พระธรรมไตรโลก (จี่) วัดประยูรวงศ์ เป็น พระธรรมอุดม

ในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติ ทรงตั้งกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส วัดพระเชตุพน เป็นสมเด็จพระมหาสมณะ และทรงพระกรุณาโปรดให้สถาปนาพระพิมลธรรม (อู่) เป็นสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ ตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายเหนือ ตามสำเนาที่ทรงตั้งดังนี้

"ให้เลื่อน พระพิมลธรรมขึ้นเป็น สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ ปริยัติวรสังฆาธิบดีศรีสมนุตมาปรินายก ตรีปิฎกโกศล วิมลปรีชามหาอุตมคณฤศร บวรสังฆาราม คามวาสี อรัญวาสี สถิต ณ วัดสุทัศน์เทพวราราม วรวิหาร พระอารามหลวง มีนิตยภัตเดือนละ ๕ ตำลึง มีฐานานุกรมได้ ๑๐ รูป"

ข้อสังเกต สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณนี้ เป็นพระนามสมเด็จพระสังฆราช แต่ก่อนนี้เป็นสมเด็จพระอริยวงศญาณ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแก้เป็นสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ ทรงตั้งสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (อู่) เป็นปฐม แต่มิได้เป็นสมเด็จพระสังฆราช อีกนัยหนึ่งที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่า จะทรงสถาปนาพระพิมลธรรม (อู่) วัดสุทัศน์เป็นสมเด็จพระสังฆราชในครั้งนั้น ด้วยทรงมีพระราชประสงค์จะโปรดให้จุดเทียนไชยในการพระราชพิธี สำหรับการจุดเทียนไชยในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทราบว่าทรงพระกรุณาโปรดให้กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสทรงจุด ฉะนั้น ตำแหน่งสมเด็จ-

พระอริยวงศาคตญาณ (อู่) จึงเป็นเพียงเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายเหนือ มิได้เป็นสมเด็จพระสังฆราช.

ข้อควรสนใจในลักษณะการพิธีเทียนไชย ซึ่งปรากฏตามพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงพระนิพนธ์ไว้ใจความว่า "ลักษณะการพิธีเทียนไชย เช่นมีพิธีตรุษเป็นต้น ตามแบบโบราณ พระเจ้าแผ่นดินทรงจุดเอง สมเด็จพระสังฆราชเป็นแต่ผู้กำกับ (ทำนองจะมีหน้าที่บอกคาถาให้ทรงบริกรรม) แต่ในสมัยรุงรัตนโกสินทร์นี้ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเป็นแต่ทรงจุดเทียนชะนวนและทรงอธิษฐาน แล้วให้สมเด็จพระสังฆราชทรงจุดเทียนไชย จะบัญญัติแต่รัชกาลไหนหาทราบไม่"

อนึ่ง ในยุคที่สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (อู่) ครั้งเป็นพระราชกระวี เจ้าอาวาสวัดสัมพันธวงศ์หรือวัดเกาะ เคยเป็นแหล่งเผยแพร่คริสต์ศาสนานิกายโปรเตสแตน ของพวกมิชชันนารีอเมริกัน เป็นแห่งแรกในกรุงรัตนโกสินทร์ พวกมิชชันนารีดังกล่าวเข้ามาเมืองไทย เมื่อวันที่ ๒๓ สิงหาคม พ.ศ. ๒๓๗๑ ได้นำหมอกุทซลาฟฟ (Gutzlaff) แพทย์ชาวเยอรมัน (คนไทยเรียกว่า หมอกิศลับ) พร้อมด้วยนายจาคอบ ทอมลิน (Jacob Tomlin) (คนไทยเรียกว่า หมอตอมลิ้น) เข้ามาด้วย แต่หมอกิศลับมาอยู่เมืองไทยได้ ๒ ปี ก็เดินทางต่อไปยังเมืองจีน.

พวกฝรั่งนักสอนศาสนาดังกล่าวนี้ ได้มาเช่าบ้านไม้สัก ๒ ชั้น ข้างวัดเกาะ ซึ่งเป็นบ้านของนายกลิ่น น้องชายสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (จี่) เปิดเป็นคลินิค เรียกว่า "โอสถศาลาวัดเกาะ" อันเป็นโรงหมอฝรั่งรุ่นแรกในเมืองไทย จุดประสงค์ก็เพื่อสอนศาสนาคริสต์โดยการแจกยาและรับรักษาไข้เจ็บเป็นเครื่องจูงใจ แต่ก็ไม่ค่อยได้รับความสนใจเท่าใดนัก เพราะคนไทยมั่นอยู่ในพระพุทธศาสนามาแต่บรรพบุรุษ แม้การรักษาโรคและแจกยาฝรั่ง ก็เป็นของใหม่เกินไปสำหรับคนไทยในสมัยนั้น จึงปรากฏว่า เป็นที่ระแวงของพวกขุนนางไทยมาก ได้เคยมีขุนนางไทยผู้หนึ่ง เดินไปตรวจดูตามร้านหยิบขวดยามาจิบดู เพื่อให้แน่ใจว่า สิ่งที่อยู่ในขวดเล็กใหญ่ที่วางเรียงรายอยู่นั้น มิใช่เหล้าเถื่อนหรือน้ำตาลเมา นายกลิ่นเจ้าของร้านเองก็เคยไปเตือนให้ไปขออนุญาตจากเจ้าพระยาพระคลังเสียก่อน ด้วยเกรงว่าจะถูกทางการขับไล่โดยไม่รู้ตัว.

นอกจากนั้น มีผู้กล่าวกันว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชประสงค์จะทรงสร้างพระปรางค์ที่วัดนี้ ได้ทรงมีพระราชบัญชาให้เจ้าพนักงานขนซุงไม้สักมาเพื่อทำราก ทำเข็มเป็นอันมาก แต่ไม่ได้ทรงสร้างตามพระราชประสงค์ จะเป็นเพราะเหตุใดหาทราบไม่ ภายหลังต่อมาเมื่อพระวิเชียรกวี (ชื่น สิริมณฺโฑ) ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดสัมพันธวงศ์ ยุคพระพินิจวินัย (แจ้ง ปียสีโล) เป็นเจ้าอาวาส ทำการปฏิสังขรณ์ก่อสร้างพระอาราม ยังได้ขุดเอาซุงไม้สักเหล่านั้นมาใช้

ได้บ้างหลายท่อน.

สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (อู่) ถึงมรณภาพในรัชกาลที่ ๔ เมื่อวันอังคาร เดือน ๙ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๐๓

๕. ยุคพระครูปาน เป็นเจ้าอาวาส เมื่อพระบาทสมเด็จพระ-นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้พระธรรมติโลกาจารย์ (อู่) ไปครองวัดสุทัศน์เทพวราราม ใน พ.ศ. ๒๓๗๗ พระครูปานได้เป็นเจ้าอาวาสครองวัดต่อมา ในฐานะที่ท่านเป็นเจ้าอาวาสพระอารามหลวง ประวัติความเป็นมาเกี่ยวด้วยชาติภูมิ กรณียกิจ สมณศักดิ์ของท่าน น่าจะปรากฏพิสดารกว่านี้ แต่กลับไม่ปรากฏเลย จะเป็นเพราะเหตุไรไม่มีผู้ใดทราบ แม้หลักฐานในพระราชพงศาวดารก็หาปรากฏให้เห็นแต่อย่างไรไม่ ทราบแต่เพียงว่าท่านเป็นเจ้าอาวาสครองวัดเกาะต่อมาจนสิ้นอายุของท่าน.

แต่เคราะห์ดีที่มีเหตุการณ์เกี่ยวเนื่องด้วยโอสถศาลาวัดเกาะเข้ามาเกี่ยวข้องด้วยโดยบังเอิญ ไม่ได้ระบุชัดว่าเป็นเรื่องยุคใดสมัยใด ใครเป็นเจ้าอาวาสหรือสมภารวัดเกาะ ในขณะนั้นก็ตาม แต่บังเอิญวันเดือนปีที่ระบุไว้ ใกล้เคียงกับยุคที่ท่านพระครูปานเป็นเจ้าอาวาสพอดีจึงขอนำเรื่องที่เกิดขึ้นระหว่างวัดเกาะกับโอสถศาลาหน้าวัดเกาะมาเล่าสู่กันฟังตามสมควร.

ความว่า ที่โอสถศาลาหน้าวัดเกาะ มักจะมีฝรั่งด้วยกันมาแวะเยี่ยมเยียนเสมอ วันหนึ่ง (วันที่ ๙ กันยายน พ.ศ. ๒๓๗๘) มิสเตอร์

ฮันเตอร์ (คนไทยเรียกว่านายหันแตร) พากัปตันเวลเลอร์มาเยี่ยมโอสถศาลาวัดเกาะ ขณะที่ ม.ร. ฮันเตอร์กำลังคุยกับพวกมิชชันนารีเพลินอยู่นั้น กัปตันเวลเลอร์นึกอย่างไรไม่ทราบ คว้าเอาปืนคู่มือเดินเข้าไปในวัดเกาะ พอดีมีนกพิราบฝูงหนึ่งกำลังจับกลุ่มอยู่บนหลังคาพระอุโบสถ กัปตันเวลเลอร์เห็นเป็นโอกาสที่จะได้ทดลองความแม่นยำในการยิงปืนของตน จึงยกปืนประทับบ่าปล่อยกระสุนไปนัดหนึ่ง ถูกนกพิราบเคราะห์ร้ายร่วงลงมาดิ้นขาดใจตายอยู่ในลานพระอุโบสถ ขณะนั้นพระสงฆ์สามเณรกำลังสวดมนต์ทำวัตรเย็นอยู่ เสียงปืนในวัดทำให้พระสงฆ์สามเณร ตลอดถึงชาวบ้านใกล้เคียงซึ่งเข้าใจว่าคงจะไม่เคยได้ยินได้ฟังบ่อยนัก ตกใจ พากันออกมาดู เมื่อทราบว่าอะไรเป็นอะไรแล้ว พระสงฆ์จึงได้ว่ากล่าวตักเตือนกัปตันเวลเลอร์แต่โดยดีว่านกที่อยู่ในวัด คนไทยถือ เพราะการฆ่าสัตว์ในวัดถือเป็นบาปหนัก ทั้งเป็นการดูหมิ่นเหยียดหยามต่อปูชนียสถานอันศักดิ์สิทธิ์ของพระพุทธ-ศาสนา และของชาวพุทธด้วย ซะรอยว่าภาษาไทยที่พระท่านพูดนั้น กัปตันเวลเลอร์คงจะฟังไม่ออกหรืออย่างไรก็ไม่ทราบ มิฉะนั้นก็อาจจะถือตัวว่าเป็นผู้มีอารยธรรม มีการศึกษาดี มีร่างกายใหญ่โตกว่ายิ่งกว่านั้นยังมีอาวุธอยู่ในมือ จึงไม่ยอมเชื่อฟัง พยายามเถียงโดยอ้างเหตุผล และสิทธิต่าง ๆ ด้วยภาษาของตน พระไทยก็คงจะฟังไม่รู้เรื่องเช่นกัน ครั้นมาได้เห็นกัปตันเวลเลอร์ดื้อดึงยกปืนขึ้นด้วยหมายจะยิงนกต่อไปอีก พระสงฆ์และชาวบ้านทั้งนั้นเห็นว่า พูดกันด้วย

สันติวิธีไม่ได้ผล จึงลงมติใช้อาญาวัดเพื่อยุติการข่มเหงน้ำใจและเหยียบย่ำลบหลู่ต่อสถานที่อันศักดิ์สิทธิ์ ที่ชาวพุทธทุกคนเคารพสักการะเป็นอย่างสูง ผลจึงปรากฏว่าอาญาวัดชงัดนัก สามารถสกัดกั้นความดื้อรั้นของกัปตันเวลเลอร์ได้เป็นอย่างดี ถ้าพูดอย่างสมัยปัจจุบันนี้ก็พน ๆ เขาเรียกว่าคางเหลือง กัปตันเวลเลอร์ได้รับบาดเจ็บถึงสลบแต่ไม่ถึงตาย ซ้ำปืนก็ถูกยึดเสียด้วย.

ฝ่าย ม.ร. ฮันเตอร์ พอทราบเรื่องก็คว้าปืนอีกกระบอกหนึ่งวิ่งเข้ามาในวัด หมายจะช่วยพวก แต่พอเห็นพระสงฆ์และชาวบ้านซึ่งยืนดูเหตุการณ์เหลืองอร่ามเต็มลานวัด จึงได้สติไม่กล้าทำอะไรรุนแรงเพียงแต่ต่อว่าด้วยคำพูดที่ยืดยาว เข้าใจว่าทั้งพระทั้งชาวบ้านก็คงจะไม่เข้าใจความหมายอีกเช่นกัน หมอบลัดเลย์ (คนไทยเรียกว่าหมอปลัดเล) เล่าไว้ว่า ถ้า ม.ร. ฮันเตอร์ มิได้เป็นผู้ที่เจ้านายไทยในสมัยนั้นรู้จักกว้างขวางแล้ว คงถูกพระท่านขนาบหมอบไปอีกคนหนึ่งในฐานบังอาจถือปืนเข้าไปจะช่วยพวกของตน ซึ่งกระทำความผิดต่อสถานที่อันควรแก่การเคารพบูชาของพุทธศาสนิกชนอีกคนหนึ่งเป็นแน่.

เมื่อเรื่องนี้ทราบถึงท่านเจ้าอาวาส ท่านเห็นว่าการใช้อาชญาวัดโดยไม่ได้รับอนุญาตจากท่านนั้นมีความผิด ทั้งการลงอาญาเช่นนั้นเป็นการผิดหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาด้วย เพราะศาสนาสอนให้เอาชนะคนไม่ดีด้วยความดี ชนะคนโหดร้ายด้วยเมตตา และสอนให้ระงับเวรด้วยการไม่จองเวร การที่กัปตันเวลเลอร์ถูกลงอาญาเช่น

นั้น แม้จะถือว่าได้รับผลกรรมสนองบาปที่เขากระทำลงไป แต่ก็เป็นการสนองที่ผิดหลักธรรมในพระพุทธศาสนา เพราะรวดเร็วและหนักหน่วงเกินไป ผู้ที่ช่วยกันลงมือใช้อาญาวัดนั้น ก็ชื่อว่า ได้ช่วยกันประกอบกรรมชั่วขึ้นในเขตปูชนียสถาน ผิดระเบียบและวินัยสงฆ์อย่างร้ายแรง สมควรที่จะได้รับผลกรรมสนองเช่นเดียวกัน ท่านจึงให้สอบสวนเอาตัวมาลงโทษ โดยให้นั่งผิงแดดเสียครึ่งวัน และออกประกาศมิให้พระสงฆ์ในวัดพบปะพูดจากับฝรั่งอีกต่อไป.

พอเกิดเรื่องอันน่าสลดใจนี้ได้ไม่นาน นายกลิ่นเจ้าของบ้าน คงจะไม่พอใจที่ฝรั่งเข้าไปก้าวร้าวรุกรานทะเลาะวิวาทกับพระสงฆ์ถึงในวัด จึงไปขับไล่พวกมิชชันนารีให้ออกจากบ้านของตนไป ในวันที่ ๑๔ กันยายน ๒๓๗๘ คือหลังจากเกิดเรื่องในวัดได้ ๔ วัน โดยอ้างว่าในหลวงจะเสด็จมาวัดเกาะ เมื่อทรงทราบเรื่องเข้าตนจะถูกลงพระราชอาญา พวกมิชชันนารีจึงได้ย้ายออกไปจากบ้านของนายกลิ่น เมื่อวันที่ ๕ ตุลาคม ศกเดียวกัน เป็นอันว่าโอสถศาลาวัดเกาะ ซึ่งเป็นชะนวนก่อเรื่องวุ่นวายในครั้งนั้นก็พลันต้องสิ้นชื่อไปด้วย.

๖. ยุคพระเนกขัมมมุนี (คง) เมื่อพระครูปานเจ้าอาวาสมรณภาพลง พระครูไกรสรวิลาส หรือพระเนกขัมมมุนี (คง) ในกาลต่อมาจากวัดสุทัศน์เทพวราราม มาเป็นเจ้าอาวาสครองวัดเกาะต่อไป พระครูไกรสรวิลาส (คง) มีชาติภูมิอยู่บ้านดอนตะแบก จังหวัดปราจีนบุรี เกิดปีมะแม ตรีศก จุลศักราช ๑๑๗๒ พุทธศักราช ๒๓๕๔.

การศึกษา ท่านได้ศึกษาอักขรสมัยในสำนักวัดสามจีน (ไตร-มิตรวิทยาราม) ต่อมาได้บรรพชาเป็นสามเณร ศึกษาภาษาบาลีเบื้องต้นจากพระธรรมสังวร และพระธรรมติโลกาจารย์ (อู่) วัดเกาะแก้วลังการาม.

อุปสมบท เมื่อปีเถาะ ตรีศก จุลศักราช ๑๑๙๓ พุทธศักราช ๒๓๗๔ ณ พัทธสีมาวัดเกาะแก้วลังการาม มีพระธรรมติโลกาจารย์ (อู่) วัดเกาะแก้วลังการาม เป็นพระอุปัชฌายะ อุปสมบทแล้วได้เข้าสอบบาลีที่วัดพระเชตุพน เป็นเปรียญ ๔ ประโยค นัยว่าได้รับพระราชทานพัดยศเปรียญพื้นแพรสีน้ำเงินลายทอง มีนิตยภัต.

เมื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายพระธรรมติโลกาจารย์ไปเป็นเจ้าอาวาสวัดสุทัศน์เทพวราราม ท่านพระครูไกรสรวิลาส ได้ติดตามพระอุปัชฌาย์ไปอยู่วัดสุทัศน์ด้วย เมื่อพระอุปัชฌาย์ได้เลื่อนสมณศักดิ์เป็นพระพิมลธรรม ท่านได้รับแต่งตั้งเป็นพระครูฐานานุกรม ตำแหน่งพระครูคู่สวด ที่พระครูไกรสรวิลาส.

ต่อมา ประมาณ พ.ศ. ๒๓๙๘ พระครูไกรสรวิลาส มีความพอใจในการปฏิบัติธรรมฝ่ายคณะธรรมยุต จึงทูลขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทำญัตติ-กรรมเป็นพระภิกษุฝ่ายธรรมยุติกนิกาย พร้อมด้วยสหธรรมิกที่ร่วมใจใคร่จะปฏิบัติตามรวม ๑๒ รูป มีพระบรมราชโองการโปรดให้พระ-อมราภิรักขิต (เกิด) วัดบรมนิวาสเป็นผู้จัดการ การทำญัตติกรรมครั้งนี้

ไปทำที่วัดบรมนิวาส มีพระกัสสโป (พระราชาคณะรามัญนิกาย) เป็นพระอุปัชฌายะ พระอมราภิรักขิต (เกิด) เป็นพระกรรมวาจาจารย์ พระมหาบุญ ๓ ประโยค วัดบรมนิวาส เป็นพระอนุสาวนาจารย์ เมื่อญัตติกรรมเป็นธรรมยุตสำเร็จเรียบร้อยแล้ว ท่านและคณะกลับมาอยู่วัดสัมพันธวงศ์ตามปกติ ส่วนพระภิกษุที่ไม่ยินดีจะทำญัตติกรรมร่วมกับท่าน ต่างพากันแยกย้ายไปอยู่วัดปทุมคงคาบ้าง ไปอยู่วัดสามจีนบ้าง ลาสิกขาเสียบ้าง คงเหลืออยู่แต่คณะของท่านภิกษุสามเณรวัดเกาะแก้วลังการามจึงเป็นพระในสังกัดธรรมยุตินิกายสืบมาแต่ครั้งนั้น.

พระครูไกรสรวิลาส (คง) เป็นผู้มีศีลาจารวัตรสงบเรียบร้อยเคร่งครัดปฏิบัติพระธรรมวินัย เป็นเหตุนำความศรัทธาเลื่อมใสแก่ผู้ที่ได้พบเห็น บำเพ็ญปรมัตถประโยชน์ตามสติกำลังความสามารถเท่าที่ท่านจะทำได้ เพราะอัธยาศัยส่วนตัวเป็นคนเคร่งขรึมเรียบ ๆ.

ต่อมาได้รับพระราชทานตั้งสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะที่ พระเนกขัมมมุนี เป็นที่น่าเสียดายว่าการประพฤติพรหมจรรย์ของท่านไปไม่ได้ตลอด เพราะท่านมาปรารภถึงโรคาพาธซึ่งมาเบียดเบียนร่างกายของท่านถึงทุพพลภาพ ไม่สะดวกในการที่จะดำรงสมณพรหมจรรย์ให้ยั่งยืนสืบไปได้ จึงขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตลาสิกขา.

เมื่อเวลาที่ท่านลาสิกขานั้น อายุท่านได้ ๕๙ ปี (ปีมะเส็งเอกศก จุลศักราช ๑๒๑๓ พุทธศักราช ๒๔๑๒) นับแต่ญัตติเป็นธรรมยุตได้ ๑๕ ปี.

๗. ยุคพระครูธรรมาภินันท์ (อินทร์) เมื่อพระเนกขัมมมุนี (คง) เจ้าอาวาสลาสิกขาแล้ว พระครูธรรมาภินันท์ (อินทร์) หรือพระปลัดอินทร์ ได้รับแต่งตั้งให้เป็นเจ้าอาวาสครองวัดต่อมา พระครูธรรมาภินันท์ เกิดปีวอก อัฐศก จุลศักราช ๑๑๙๓ พุทธศักราช ๒๓๗๘ ที่บ้านตำบลบางหญ้าแพรก อำเภอพระประแดง จังหวัดสมุทร-ปราการ.

การศึกษา ท่านได้รับการศึกษากับพระเนกขัมมมุนี (คง) ครั้งอยู่ที่วัดสุทัศน์ฯ เมื่อพระเนกขัมมมุนีย้ายมาเป็นเจ้าอาวาสวัดเกาะ-แก้วลังการาม ท่านได้ติดตามมาอยู่ด้วย.

การอุปสมบท เมื่อปีมะโรง อัฐศก จุลศักราช ๑๒๑๘ พุทธ-ศักราช ๒๓๙๘ อายุครบอุปสมบท ได้อุปสมบทที่วัดสัมพันธวงศ์ ก่อนที่พระเนกขัมมมุนีไปทำญัติกรรมเป็นธรรมยุตได้ ๓ วัน เมื่อพระ-เนกขัมมมุนีไปทำญัติกรรมที่วัดบรมนิวาส ท่านจึงได้ไปทำญัติกรรมร่วมด้วยรูปหนึ่ง เมื่อพรรษาอายุพอสมควรได้รับแต่งตั้งเป็นฐานานุกรมของพระเนกขัมมมุนี (คง) ที่พระปลัด และได้เป็นเจ้าอาวาสครองวัดต่อมาดังกล่าวแล้ว.

สมณศักดิ์ ได้รับพระราชทานสมณศักดิ์ เป็นพระครูสัญญาบัตรเจ้าอาวาสพระอารามหลวงที่ พระครูธรรมาภินันท์ มีนิตยภัตเดือนละ ๒ ตำลึง.

ในยุคนี้ไม่มีเหตุการณ์ปรากฏเป็นพิเศษอย่างใด ทั้งท่านเจ้าอาวาสก็มีอัธยาศัยสุภาพอ่อนโยน ประพฤติสมณวัตรเรียบร้อยตาม

พระวินัยนิยม ไม่มีอาการสูงต่ำร้าวราญ ท่านครองวัดด้วยความสงบเรียบร้อยต่อมาจนถึง พ.ศ. ๒๔๒๖ อาพาธและถึงมรณภาพในปีนั้น รวมอายุท่านได้ ๔๘ ปี พรรษา ๒๘ เป็นเจ้าอาวาสครองวัดได้ ๑๕ ปี.

๘. พระพินิตวินัย (แจ้ง ปิยสีโล)

ชาติกาล ณ วันพฤหัสบดี ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖ ปีมะแม นพศก จุลศักราช ๑๒๐๙ พุทธศักราช ๒๓๙๐ เป็นบุตรชายคนแรกของนายถึ นางล้อม มีน้องร่วมบิดามารดาเดียวกัน ๗ คน เป็นชาย ๓ หญิง ๔.

ชาติภูมิ ตำบลบ้านกระเทียม อำเภอบางพลีใหญ่ จังหวัดสมุทรปราการ.

อุปสมบทกาล ก่อนอุปสมบท ได้อยู่ช่วยบิดามารดาประกอบสัมมาชีพ จนอายุได้ ๒๑ ปี จึงได้เข้ามาอุปสมบท ณ พัทธสีมาวัดสัมพันธวงศ์ เมื่อวันพฤหัสบดี ขึ้น ๑๓ ค่ำ เดือน ๖ ปีเถาะ จุลศักราช ๑๒๒๙ ตรงกับวันที่ ๑๖ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๔๑๐.

พระอมราภิรักขิต (เกิด) วัดบรมนิวาส เป็นพระอุปัชฌาย์ พระเนกขัมมมุนี (คง) และพระครูธรรมาภินันท์ (อินทร์) ครั้งเป็นพระปลัด เป็นพระกรรมวาจาจารย์.

การศึกษา อายุประมาณ ๑๑–๑๒ ปี เริ่มเรียนหนังสือไทยกับโยมผู้ชายของท่านที่บ้าน และช่วยโยมทำนาหาเลี้ยงชีพจนอายุย่างได้ ๒๑ ปี.

ครั้นอุปสมบทแล้ว ได้ศึกษาพระธรรมวินัยตามหน้าที่ของภิกษุใหม่ ในพรรษาที่ ๒ ได้เรียนภาษาบาลีกับอาจารย์โพธิ์ สำนักวัดทองนพคุณบ้าง เรียนกับนายหลำ เปรียญ สำนักวัดจักรวรรดิราชาวาสบ้าง เรียนกับอาจารย์ทอง สำนักวัดมหาธาตุบ้าง และเรียนกับพระยาธรรมปรีชา (บุญ) บ้าง เรียนธรรมปทัฏฐกถาทั้งบั้นต้นบั้นปลาย เรียนมงคลทีปนีจบเพียงบั้นต้น แต่หาได้สอบวิชาเพื่อประกาศนียบัตรไม่.

สมณศักดิ์ เมื่ออุปสมบทได้ ๗ พรรษา เป็นพระใบฎีกา ต่อมาเป็นพระสมุห์ ฐานานุกรมของพระครูธรรมาภินันท์ (อินทร์) ทั้ง ๒ ตำแหน่ง.

พ.ศ. ๒๔๒๖ พระครูธรรมาภินันท์ (อินทร์) มรณภาพ ท่านได้เป็นเจ้าอาวาสครองวัดสัมพันธวงศ์ต่อมา.

วันที่ ๕ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๔๒๘ ตรงกับวันศุกร์ แรม ๘ ค่ำ เดือน ๗ ปีระกา ยังเป็นฉอศก จุลศักราช ๑๒๔๖ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดให้เป็นพระครูสัญญาบัตร ซึ่งคัดมาจากจดหมายเหตุพระราชกิจรายวันตอนหนึ่งความว่า "ทรงประเคนผ้าไตรสลับแพรและสัญญาบัตร ให้พระสมุห์แจ้ง วัดสัมพันธวงศาราม เป็นพระครูธรรมาภินันท์ คงอยู่วัดเดิม นิตยภัตพระราชทานตาลิปัตรพุดตาน บริขารเครื่องยศพร้อม ๑"

วันที่ ๑๑ กรกฎาคม พุทธศักราช ๒๔๓๓ ตรงกับวันศุกร์ แรม

๑๐ ค่ำ เดือน ๘ ปีขาล โทศก จุลศักราช ๑๒๕๒ ในรัชกาลที่ ๕ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าพระราชทานสมณศักดิ์ ให้พระครูธรรมาภินันท์ (แจ้ง) เป็นพระราชาคณะ มีราชทินนามว่า "พระพินิตวินัย" พระราชทานนิตยภัตเดือนละ ๓ ตำลึง.

ศาสนกิจ ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๒๘ ถึง พ.ศ. ๒๔๓๓ ท่านได้อุบาสิกาจีดและอุบาสิกาน้อยเป็นกำลัง ทำการปฏิสังขรณ์พระอุโบสถ พระวิหาร การเปรียญ โดยรื้อกระเบื้องเก่าที่เสียออกแล้วมุงใหม่ เปลี่ยนตัวไม้ส่วนประกอบที่ชำรุดให้คืนสู่สภาพเดิม ได้สร้างเสริมกำแพงพระอุโบสถให้สูงขึ้น สิ้นทุนทรัพย์ประมาณ ๙๐ ชั่ง.

กาลต่อมา ได้รื้อกำแพงคั่นระหว่างพระอุโบสถกับพระวิหารออก รื้อลูกกรงและเจดีย์เล็ก ๕ องค์ ซึ่งสร้างไว้ในวิหารคตออก แล้วสร้างพระเจดีย์หุ้มประตูระหว่างพระอุโบสถกับพระวิหารองค์หนึ่ง สูงตลอดยอดประมาณ ๗-๘ วา สร้างพระระเบียงหน้าตักกว้าง ๑ ศอกคืบ ด้วยปูนขาวผสมทรายแล้วปิดทองจำนวน ๔๕ องค์ ตั้งรายตามวิหารคต ๓ ด้าน (ภายหลังชำรุดเสียหายมาก เหลือกำลังที่จะซ่อมให้คืนดีได้ จึงให้รื้อออกหมด).

การสร้างเสนาสนะ นายแสงบุตรพระยาอิศรานุภาพ ได้มาสร้างกุฎิปั้นหยา ๓ ห้อง ชั้นเดียว ๑ หลัง.

อุบาสิกากิม รื้อเรือนฝากระดาน ๒ ห้อง มาปลูกเป็นกุฎิถวาย ๑ หลัง.

ขณะที่ท่านมีอายุประมาณ ๕๓ ราว พ.ศ. ๒๔๕๓ ได้อันเตวาสิกที่สามารถ คือพระปลัดชื่น สิริมณุโฑ เปรียญ ภายหลังเป็นพระราชาคณะที่ พระวิเชียรกวี เป็นผู้ช่วยเจ้าอาวาส ได้เป็นกำลังช่วยบริหารกิจการในด้านต่าง ๆ แต่น่าเสียดายที่ท่านอายุสั้น เป็นพระราชาคณะได้ ๒ ปี พ.ศ. ๒๔๕๕ อายุ ๔๒ ปี ก็มรณภาพ ได้แสดงประวัติของท่านไว้ในลำดับต่อไป.

พ.ศ. ๒๔๔๘ ได้เกิดเพลิงไหม้สถานที่ใกล้วัดสัมพันธวงศ์ ทางราชการได้ตัดถนนทรงวาด เดี๋ยวนี้เปลี่ยนชื่อเป็นถนนทรงสวัสดิ์ ผ่ากลางวัดสัมพันธวงศ์ออกเป็น ๒ แปลง ได้จัดการย้ายกุฏิด้านตะวันออกของถนนทรงสวัสดิ์มารวมปลูกสร้าง, จัดระเบียบใหม่ทางทิศตะวันตกของถนนทรงสวัสดิ์เป็นหมู่เดียวกัน ๗ หลัง เป็นกุฏิฝาไม้กระดานชั้นเดียว และจัดระเบียบกุฏิด้านทิศตะวันตกใหม่ให้เหลือไว้แต่กุฏิตึก ทำถนนซีเมนต์ระหว่างกุฏิเป็น ๓ สาย ทั้งนี้เพื่อสะดวกในการปกครองภิกษุสามเณร ส่วนเนื้อที่วัดด้านตะวันออกและด้านใต้ที่ว่างอยู่ ก็ได้จัดให้มีผู้เช่าที่ดินนั้นปลูกสร้างบ้านเรือนอยู่อาศัย ประกอบการค้าขายบ้าง สร้างห้องแถวและตึกแถวบ้าง ด้วยทุนที่กู้จากพระคลังข้างที่มา ๓๖,๐๐๐ บาท รวมกับทุนที่เก็บค่าเช่าได้จากห้องแถวข้างพระวิหาร แล้วให้เช่าเก็บผลประโยชน์ส่งดอกส่งต้นทุนที่กู้ยืมมา ตลอดจนเก็บไว้สร้างเพิ่มเติมบ้าง.

พ.ศ. ๒๔๔๙ ได้จัดการกู้ทุนจากมหามกุฏราชวิทยาลัยจำนวน

๑๖,๐๐๐ บาท มาสร้างห้องแถว ๒ ชั้น ๓๑ ห้อง ทางด้านข้างพระวิหาร ให้คนเช่า ได้ค่าเช่าห้องละ ๕,๔๐ บาท โดยให้พระวิเชียรกวี (ชื่น) เป็นผู้ช่วยจัดการเป็นส่วนมาก.

การสร้างกุฎีตึกขนาด ๓ ห้อง ๒ ชั้น ๒ หลัง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๒ ร.ศ. ๑๒๘ โดยคณะเจ้าภาพงานศพท่านพุ่ม บริจาคทรัพย์ประมาณ ๒,๐๐๐ บาทเศษ ๑ หลัง.

โดยทุนพระภิรมย์ราชา (พร้อม) สร้างอุทิศให้นายพรหม ผู้บิดา ๑ หลัง ชื่อตึกพรหมวิมาน ปัจจุบันรื้อไปสร้างใหม่ทางด้านใต้ของวัดทั้ง ๒ หลัง.

ต่อมาจัดหาทุนสร้างโรงเรียนภาษาไทย เป็นเรือนไม้ ๒ ชั้น ๓ ห้องมีมุข ๑ หลัง ได้ทุนของเจ้าภาพงานศพ นายอิงกงซือ สิ้นทุนค่าปลูกสร้างประมาณ ๒,๐๐๐ บาท.

อุบาสิกาจีด ได้มอบให้คุณหญิงบุญมี ปุรราชรังสรรค์ บุตรีของท่าน สร้างศาลาการเปรียญ ๑ หลัง สิ้นทุนค่าปลูกสร้างประมาณ ๖,๐๐๐ บาท เพราะศาลาการเปรียญหลังเก่าถูกเพลิงไหม้.

พ.ศ. ๒๔๕๘ พระพินิตวินัย เจ้าอาวาส อายุได้ ๗๐ โดยปี นับว่าชราภาพมากแล้ว ได้ทูลขอผู้ช่วยเจ้าอาวาสต่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ผู้ทรงดำรงตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่ธรรมยุตขณะนั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ทรงพระกรุณาโปรดให้พระมหาแจ่ม เปรียญ ๕ ประโยค วัดเทพศิรินทราวาส มาเป็นผู้ช่วย พระมหาแจ่มมาอยู่วัดสัมพันธวงศ์ได้พรรษาเดียว ก็ทูล

ลาต่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ขอกลับไปอยู่วัดเทพศิรินทร์ แล้วต่อมาปรากฏว่าลาสิกขาในศกนั้น.

การก่อสร้างในศกนี้ ท่านเจ้าอาวาสได้จัดการประดับกระเบื้องลายครามตามผนังตอนล่างของพระอุโบสถ เพราะตอนพื้นถึงช่องหน้าต่างซึ่งแต่ก่อนโบกปูน มักจะผุอยู่เสมอ.

พ.ศ. ๒๔๕๙ ท่านได้ทูลขอพระผู้ช่วยเจ้าอาวาสอีก ครั้งนี้ ทรงพระกรุณาโปรดให้ พระครูพุทธมนต์ปรีชา (นิทฺเทสโก เทศ) วัดบวรนิเวศวิหาร ซึ่งขณะนั้นพระองค์ท่านโปรดให้ไปเป็นผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดราชาธิวาสอยู่ ย้ายกลับเข้าวัดบวรนิเวศก่อน แล้วจึงโปรดให้ย้ายมาเป็นผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดสัมพันธวงศ์ต่อไป.

พระพินิตวินัย มีอัธยาศัยน้อมไปในทางสัมมาปฏิบัติ มีจริยาวัตรสงบเรียบร้อย ได้เป็นพระกรรมวาจาจารย์ นิสสยาจารย์ ของกุลบุตร สั่งสอนให้ทราบอรรถรสแห่งธรรมวินัย อันเป็นข้อปฏิบัติแก่บรรพชิตและคฤหัสถ์เป็นจำนวนมาก ทั้งดำรงความเป็นผู้นำมาซึ่งความเลื่อมใสของพุทธศาสนิกผู้พบเห็นทั่วไป พอใจในวิเวกประกอบด้วยศรัทธาและสันโดษ มิได้สั่งสมสัมภาระเครื่องกังวลใด ๆ มั่นคงในพระพุทธศาสนา ประพฤติพรตพรหมจรรย์ยั่งยืนไม่ถอยหลัง อันควรนับว่า ท่านเป็นพระเถระที่เจริญด้วยคุณธรรมและพรรษายุกาลยิ่งผู้หนึ่ง.

วันที่ ๔ เมษายน ๒๔๖๐ ท่านเริ่มอาพาธเป็นไข้เสมหะเป็นพิษเนื่องด้วยธาตุพิการ มีอาการไอและร้อน ได้หาแพทย์มารักษา ก็มี

ที่ ๑๙/๑๐๐

วัดสัมปทวน อำเภอนครชัยศรี

จังหวัดนครปฐม

วันที่ ๑๘ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๔๕๔

พระครูพุทธมนตาปรีชา

ด้วยพระมหาแจ่ม ผู้รับสั่งช่วยการวัดสัมพันธวงศ์ ขอลาออกจากหน้าที่ เธอจงเปนผู้รับสั่ง ฌไปอยู่วัดนั้น เพื่อช่วยเจ้าอาวาส_ว่าการวัดนั้น ฯ ต่อไป เราจักเปนผู้กำกับวัดนั้นเอง แลให้เธอเปนผู้ต่างหูต่างตาของเรา เหมือนจัดวัดพิชยญาติ ฯ จงไปก่อนพรรษานี้ จักสั่งให้พระพินิตพินัยมารับ แต่ต้องกลับมาวัดบวรนิเวศก่อน ฯ

กรม-วชิรญาณวโรรส

อาการเปลี่ยนไปโดยลำดับ ปัปผาสะพิการ อาหารน้อยลง แพทย์ประกอบยาถวาย เปลี่ยนไปเพื่อความเหมาะสมกับโรค หลายนาย ทั้งแพทย์แผนโบราณและแผนปัจจุบัน อาการทุเลาได้ครั้งละเล็กละน้อย ก็กลับทรุดลงไปอีก ภายหลังฉันอาหารและยาไม่ได้ เมื่ออาหารหรือยาตกถึงท้อง ก็อาเจียรออกหมด และมีอาการร้อนเป็นกำลัง ร่างกายซูบซีดไปโดยลำดับ เหลือวิสัยที่แพทย์จะถวายการรักษาพยาบาลแก้ไขอย่างไรได้ ท่านก็ตั้งสติสัมปชัญญะสู้มรณภัย มิได้แสดงอาการครั่นคร้ามให้ปรากฏ จนที่สุดวันที่ ๒๒ มิถุนายน ๒๔๖๐ เวลา ๑ นาฬิกา ๑๕ นาที หลังเที่ยง ก็มรณภาพด้วยอาการอันสงบ.

สิริรวมอายุท่านได้ ๗๑ โดยปี พรรษา ๕๐ ครองวัดสัมพันธวงศ์ ๓๓ ปี.

เวลา ๙ นาฬิกา หลังเที่ยงมีเศษ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เสด็จประทานน้ำสรงศพ มีพระเถรานุเถระ, สหธรรมิกทั่วไป, พร้อมทั้งฆราวาส, ข้าราชการที่เป็นศิษยานุศิษย์, และผู้ที่เคารพนับถือ ได้มาร่วมพิธีถวายน้ำสรงศพเป็นจำนวนมาก ทั้งได้บริจาคทุนทรัพย์กับปัยยภัณฑ์ของตน ช่วยเหลือในการบำเพ็ญกุศลทักษิณานุปทาน อุทิศแด่ท่านตามสมควร เมื่อครบร้อยวันแล้วปิดศพเตรียมการพระราชทานเพลิงต่อไป.

กำหนดพระราชทานเพลิงศพเมื่อวันที่ ๒๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๑ ณ วัดสัมพันธวงศ์ โดยคณะศิษยานุศิษย์และผู้เคารพนับถือ ร่วมกันเป็นเจ้าภาพจัดการ โดยควรแก่ภาวะของท่านทุกประการ.

พระวิเชียรกวี (สิริมณฺโฑ ชื่น)

พระราชาคณะผู้ช่วยเจ้าอาวาสยุคพระพินิตวินัย

(ปิยสีโล แจ้ง)

ชาติกาล ณ ปีมะเมีย โทศก จุลศักราช ๑๒๓๒ พุทธศักราช ๒๔๑๓ รัตนโกสินทร์ศก ๘๙ ปีที่ ๓ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.

ชาติภูมิ ตำบลบ้านใหม่ อำเภอเมือง จังหวัดฉะเชิงเทรา

บิดามารดา บิดาเป็นจีนฮกเกียน ชื่อ นายฮวดอิ้ว แซ่อ๋อง มารดาชื่อ นางสมบูรณ์.

อุปสมบทครั้งแรก ปีฉลู เอกศก จุลศักราช ๑๒๑๕ พุทธศักราช ๒๔๓๒ ณ พัทธสีมา วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม พระนคร.

พระอุปัชฌาย์ พระมงคลเทพมุนี เทียง.

พระกรรมวาจาจารย์ พระญาณโพธิ และพระวินัยธรรมรัตน์.

อุปสมบทครั้งหลัง เมื่ออุปสมบทอยู่วัดพระเชตุพนได้ ๒ พรรษา ได้มาญัตติกรรมอุปสมบทใหม่ ณ พัทธสีมาวัดสัมพันธวงศ์ เมื่อ พ. ศ. ๒๔๓๔.

พระอุปัชฌาย์ พระครูศิริปัญญามุนี อ่อน เทวนิโภ วัดศิริสุริยวงศ์ จังหวัดราชบุรี.

พระพินิตวินัย แจ้ง บี่ยสีโล และ พระปลัดน่วม เปรียญ ๓ ประโยค วัดสัมพันธวงศ์ เป็นพระกรรมวาจาจารย์.

การศึกษาอักษรสมัย เบื้องต้นได้ศึกษาอยู่ในสำนักของพี่สาวท่าน เมื่ออายุครบอุปสมบท พี่สาวท่านนำมาฝากกับพระครูวินัยธร (คง) วัดพระเชตุพน อุปสมบทแล้วได้ศึกษาพระธรรมวินัยอยู่ในสำนักวัดพระเชตุพน ๒ พรรษา.

เมื่อย้ายมาอุปสมบทที่วัดสัมพันธวงศ์แล้ว ได้ไปศึกษาพระปริยัติธรรมเพิ่มเติมในสำนักสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ญาณวรเถร เจริญ) วัดเทพศิรินทราวาส.

พรรษา ๕ เข้าสอบความรู้นักเรียนตรีสามัญได้ตามหลักสูตรของมหามกุฎราชวิทยาลัย.

พรรษา ๗ สอบได้นักเรียนโทและนักเรียนเอกเปรียญตรีสามัญ.

พรรษา ๑๐ เข้าสอบความรู้ได้ชั้นเปรียญโทสามัญ ตามหลักสูตรของมหามกุฎราชวิทยาลัย.

ก่อนได้รับพระราชทานสัญญาบัตรมีสมณศักดิ์ ประมาณ พ.ศ. ๒๒๕๓ พรรษา ๙ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงพระกรุณาโปรดให้เป็น พระปลัดฐานานุกรมของพระอริยมุนี (เผือน สิริทตฺโต) วัดราชบพิธ.

พรรษา ๒๐ สมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า รัชกาลที่ ๖ เสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติสืบจากสมเด็จพระบรมชนกนาถ

ทรงพระราชทานตั้งสมณศักดิ์เป็นพระฤกษ์ในปฐมฉัฏฐรัชกาล งานพระราชพิธีเฉลิมพระราชมณเฑียร เพื่อความสวัสดิมงคลแก่พระศิริราชสมบัติ ณ พระที่นั่งอัมรินทรวินิจฉัย ในพระบรมมหาราชวัง ดังความแจ้งในพระราชกิจจานุเบกษาพิเศษ ลงวันที่ ๑๖ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๔๕๓ ความว่า

ให้พระปลัดชื่น เปรียญโท ๕ ประโยค วัดสัมพันธวงศาราม เป็นพระวิเชียรกวี ที่ราชาคณะ มีนิตยภัตเดือนละ ๔ ตำลึง ๑ บาท ปีจอ โทศก จุลศักราช ๑๒๗๒ รัตนโกสินทร์ ศก ๑๒๙.

หน้าที่การงาน เมื่อท่านสอบได้เป็นเปรียญโทสามัญตามหลักสูตรของมหามกุฏ ฯ แล้ว ได้เริ่มจัดการศึกษาขึ้นในวัดสัมพันธวงศ์ สอนภาษาไทยและภาษาบาลี ท่านเป็นครูสอนเองทั้ง ๒ อย่าง นักเรียนได้เป็นเปรียญก็มี และสั่งสอนพระธรรมวินัยแก่ภิกษุสามเณร แนะนำให้รู้จักผิดชอบ, ชั่วดี มีความประพฤติถูกต้องตามทำนองคลองธรรมในพระพุทธศาสนา โดยคุณานุรูป มิพรั่นพรึงต่อความเหนื่อยยาก ทั้งไปช่วยเป็นครูสอนพระปริยัติธรรมโรงเรียนบาลีวัดเทพศิรินทร์ด้วย สอนนักเรียนโท, นักเรียนเอก รวม ๒ ชั้น ท่านใช้ความอุตสาหะเดินไปมาทุกวัน อย่างนักเรียนที่ไปศึกษาเอง ด้วยตั้งใจที่จะให้วิชาความรู้ของท่านเป็นประโยชน์แก่ผู้อื่นอย่างเต็มที่.

ในด้านการบริหารกิจการภายในวัด ท่านได้ปฏิบัติสมควรจนเป็นที่ไว้วางใจของเจ้าอาวาสผู้เป็นอาจารย์ของท่าน ช่วยเหลือดูแล

ปฏิสังขรณ์พระอุโบสถ, พระวิหาร, และเสนาสนะให้ดีขึ้นโดยลำดับ ได้จัดการทำที่ธรณีสงฆ์ให้เป็นผลประโยชน์โดยจัดสร้างตึกแถว, ห้องแถวเป็นที่ให้เช่า (ตามรายละเอียดดังจะกล่าวต่อไป) ได้หาช่างมาเขียนภาพปฐมสมโพธิ์ที่ผนังในพระอุโบสถ (มีฝรั่งต่างประเทศมาขออนุญาตวาดจำลองไปพิมพ์เผยแพร่ ชมเชยว่าเป็นจิตรกรรมฝาผนังที่สวยงามปราณีตอีกทัศนะหนึ่ง ในจำนวนที่ได้ไปพบเห็นมา).

ได้ช่วยดูแลควบคุมการสร้างตึก ซึ่งเจ้าภาพงานศพท่านพุ่มบริจาคทุนสร้าง ๑ หลัง พระภิรมณ์ราชา บริจาคทุนสร้างอุทิศนายพรหม บิดา อีก ๑ หลัง (ตึกพรหมวิมานหลังเก่า).

ช่วยควบคุมการก่อสร้างตึกขนาดใหญ่ ๔ ห้อง ๒ ชั้น ซึ่งพระยาสุนทรพิมล (เผล่ วสุวัต) บริจาคทุนสร้างอุทิศให้คุณหญิงทับทิม สุนทรพิมล ผู้ภรรยา ๑ หลัง (หอไตรวัดสัมพันธวงศ์).

ช่วยจัดการหาทุนสร้างโรงเรียนภาษาไทย เป็นเรือนไม้ ๒ ชั้น ๑ หลัง.

ได้จัดการควบคุมการสร้างห้องแถวให้เช่า โดยทุนที่ไปกู้มาจากมหามกุฏราชวิทยาลัย จำนวน ๓๑ ห้อง ท่านพยายามทุกวิถีทางที่จะปรับปรุงกิจการภายในวัดสัมพันธวงศ์นี้ให้เจริญรุ่งเรืองยิ่งขึ้น ได้ตรากตรำทำงานทุกอย่างเท่าที่จะทำได้ เป็นต้นว่าให้ถมที่ลุ่มน้ำขังให้เป็นที่ดอนแล้ว ปลูกสร้างตึกแถวห้องแถวให้เช่า และให้ชาวบ้านปลูกมีกำหนด ๑๐ ปีเป็นของวัดบ้าง เมื่อรวมจำนวนสิ่งปลูกสร้างที่ท่านจัด

สร้างขึ้นเพื่อให้บังเกิดผลประโยชน์บำรุงวัด มีจำนวนดังนี้.

ก. ห้องแถวไม้ ๒ ชั้น ๖๘ ห้อง ให้เช่าเก็บผลประโยชน์ได้ห้องละ ๕, ๔๐ –๘– และ ๑๒ บาทต่อเดือน (ไม่ได้ขึ้นค่าเช่ากันเลย) พ.ศ. ๒๔๖๕ ได้ถูกเพลิงไหม้ชำรุดเสียหายมาก ได้รื้อสร้างตึกแถวเสียบ้าง ยังคงเหลืออยู่ ๕๐ ห้อง.

ข. ตึกแถว ๒ ชั้น ที่ทำการค้า ให้เช่าเก็บผลประโยชน์ได้ ๑๒ ห้อง เดิมค่าเช่าห้องละ ๓๐ บาทต่อเดือน ได้ปรับค่าเช่าขึ้นเรื่อยมาคราวละเล็กละน้อยตามเหตุการณ์.

ค. โกดังเก็บของ ให้เช่าเก็บผลประโยชน์ได้ ๓๓ ห้อง โดยมากเป็นผู้เช่าปลูกสร้างเอง ต่อมาถูกเพลิงไหม้และรื้อย้ายไปเสียมากแล้ว.

ง. ที่ดินว่างเปล่า ที่ยังไม่ได้ปลูกสร้างสิ่งใด ก็ให้เช่าที่ดินนั้นปลูกสร้างเป็นโรงงานบ้านเรือนต่าง ๆ ตามประสงค์ของผู้เช่า ที่สุดได้สร้างเขื่อนกั้นคูข้างในวัดทั้ง ๒ ข้าง.

ปัจฉิมสมัย ในพรรษาที่ ๒๒ เริ่มอาพาธเป็นโรคบวมช้ำ รู้สึกเป็นเมื่อต้นเดือนกุมภาพันธ์ อาการค่อยเป็นค่อยไปไม่รุนแรง ต่อมาบังเกิดพิษกล้าจนกระเพาะปัสสาวะพิการ ให้แพทย์ผู้มีความชำนาญมาตรวจรักษาเป็นหลายท่าน โรคนั้นก็หาคลายไม่.

ครั้นวันที่ ๒๔ พฤศจิกายน พ. ศ. ๒๔๕๕ ท่านก็มรณภาพเพราะโรคนั้น สิริรวมอายุได้ ๔๒ ปี พรรษา ๒๒.

เนื่องมาจากท่านเป็นอาจารย์บริหารหมู่คณะ โดยอุบายที่ชอบ

สามารถชักโยงญาติมิตรศิษย์บริวารให้สมัครสมานกลมเกลียว ร่าเริงในคุณสมบัติคือสามัคคีธรรม ท่านจึงเป็นที่เคารพ รักใคร่ยำเกรงของสพรหมจารี ในฐานะที่ท่านบำเพ็ญสาราณียธรรมได้บริบูรณ์ เมื่อท่านมีกรรมเก่ามาตัดรอนบั่นทอนชีวิต ในเวลาอันไม่สมควรจะเป็นเช่นนี้ จึงทำให้บรรดาผู้ที่คุ้นเคยใกล้ชิด, และผู้เคารพนับถือทั่วไปพากันเศร้าสลดใจเพราะขาดคนดีที่ทรงภาระสำคัญไปผู้หนึ่ง.

ทางวัดสัมพันธวงศ์ พร้อมด้วยญาติมิตรศิษยานุศิษย์ ผู้ที่คุ้นเคยเคารพนับถือ ได้ร่วมกันจัดการบำเพ็ญกุศลอุทิศถวายตามประเพณีและประกอบพิธีขอพระราชทานเพลิงศพท่านที่วัดสัมพันธวงศ์ ในศก ๒๔๕๕ นั้น.

๙. พระมหาราชมังคลาจารย์ นิทฺเทสโก ยุคปัจจุบัน

นามเดิม เทศ นามสกุล วิทยานุกรณ์ นามมคธ นิทฺเทสโก.

นามบิดา หมื่นศิรินรา (อ่อง) นามมารดา นางศิรินรา (กรอง).

ชาติกาล ณ วันเสาร์ เดือน ๗ ขึ้น ๑๑ ค่ำ ปีจอ วันที่ ๑๒ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๒๙.

ชาติภูมิ ตำบลปากน้ำกระแสร์ อำเภอแกลง จังหวัดระยอง.

อุปสมบทกาล ณ พัทธสีมาวัดบวรนิเวศวิหาร พระนคร เมื่อวันที่ ๒๒ มิถุนายน ๒๔๔๙.

พระนามพระอุปัชฌาย์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ครั้งดำรงพระอิสริยยศ เป็นกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส

พระนามพระกรรมวาจาจารย์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ครั้งดำรงพระอิสริยยศ เป็นพระญาณวราภรณ์.

(การศึกษาอักษรสมัย เบื้องต้นศึกษาอยู่กับบ้าน อายุประมาณ ๑๑, ๑๒ ไปอยู่วัดและศึกษาที่โรงเรียนวัดสมมติเทพฐาปนาราม ในความปกครองของ พระครูสังฆการบูรพาทิศ (เคลิ้ม) ผู้เป็นลุง.

พ. ศ. ๒๔๔๑ อายุ ๑๓ ปี มาอยู่วัดรังษีสุทธาวาส กรุงเทพ ฯ กับพระภิกษุปานและพระภิกษุเผื่อ ต่อมาป่วยจึงออกไปอยู่ศึกษาชั้นมูล ๑, ๒, ๓, ที่โรงเรียนโพธิทอง อำเภอแกลง จังหวัดระยอง สอบประโยคมูลได้เมื่ออายุ ๑๔ ปี.

พ. ศ. ๒๔๔๓ ได้ถวายตัวเป็นศิษย์ พระสุคุณคณาภรณ์ (สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์) และเข้ามาอยู่กับท่านที่วัดบวรนิเวศวิหาร ศึกษาประโยคประถม ๑, ๒, ๓, ๔ ที่โรงเรียนวัดบวรนิเวศวิหาร.

พ. ศ. ๒๔๔๕ สอบประโยค ๑ ที่โรงเรียนสายสวลีภิรมณ์-(โรงเลี้ยงเด็ก) ได้ เมื่ออายุ ๑๗ ปี มีโอกาสได้เฝ้ารับใช้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส บ่อยครั้ง พระญาณวราภรณ์ (สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์) จึงโปรดให้ย้ายสำนักไปอยู่เป็นมหาดเล็กในสมเด็จพระมหาสมณเจ้าพระ-

องค์นั้น โอกาสนี้ ได้เดินไปเรียนหนังสือชั้นมัธยมศึกษาที่โรงเรียนวัดสุทัศน์เทพวราราม เรียนชั้น ๑-๔.

พ.ศ. ๒๔๔๗ สอบประโยค ๒ (มัธยม) ได้ในที่ประชุมสอบ ณ โรงเรียนมัธยมศึกษาวัดราชบูรณะ ขณะนั้นอายุได้ ๑๙ ปี เมื่อจบการศึกษาสำหรับนักเรียนในสมัยนั้นแล้ว สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ทรงพระกรุณาโปรดให้เข้าฝึกหัดงานในหน้าที่เลขานุการในพระองค์ ผู้ทรงบัญชาการคณะสงฆ์ทั่วสังฆมณฑล ระหว่างนี้ได้เตรียมตัวศึกษากฎหมายด้วย.

พ.ศ. ๒๔๔๘ อายุ ๒๐ ปี ป่วยเป็นไข้หวัด มีอาการไอจนโลหิตออก อาการเป็นที่น่าวิตก เมื่อหายจากไข้เป็นปกติดีแล้ว ไม่ไว้ใจต่อชีวิต จึงตัดสินใจจะอุปสมบทก่อน และคิดว่าจะอยู่อย่างมากเพียง ๓ พรรษา แล้วก็จะได้เข้าศึกษาวิชากฎหมายตามที่ได้ตั้งใจไว้ต่อไป.

พ.ศ. ๒๔๔๙ อายุ ๒๑ ปี อุปสมบทเป็นภิกษุในพระพุทธศาสนา โดยพระอุปัถัมภ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส และทรงอุปการะต่อมา.

การศึกษาพระธรรมวินัย ได้ศึกษาพระธรรมวินัยในสำนักสมเด็จพระอุปัชฌาย์บ้าง ในสำนักสมเด็จพระกรรมวาจาจารย์บ้าง เกิดศรัทธาเลื่อมใสในธรรมปฏิบัติยิ่ง ถึงเปลี่ยนความคิดที่จะเจริญในทางโลกมาบำเพ็ญในทางธรรม ตั้งใจว่าจะอยู่ปฏิบัติเพื่อคุณพิเศษในพระพุทธ-

ศาสนา จึงสละเครื่องแต่งกายและตำรากฎหมายที่เตรียมหาไว้หมดสิ้น การศึกษาพระปริยัติธรรมนั้น ไม่ได้ตั้งใจจะสอบไล่ แต่ตั้งใจเรียนพอให้แปลหนังสือได้ เพื่อให้รู้ในการศึกษาพอปฏิบัติเท่านั้น ด้วยคิดว่าพรรษา ๕ ได้นิสสัยมุตกแล้ว จะออกจากหมู่เที่ยวอยู่ตามถนัด แต่มาภายหลังมีเหตุให้ต้องเปลี่ยนความคิดเป็นอย่างอื่นไป เนื่องด้วยพระโอวาทของสมเด็จพระอุปัชฌาย์ ทำให้ต้องคำนึงถึงอินทรีย์ความเป็นอยู่เนื่องด้วยผู้อื่น และความแตกสามัคคีร้าวราญกับผู้ใหญ่ ผู้เป็นที่เคารพนับถือของตนเหล่านั้นหนักเข้า ความตั้งใจว่าจะออกจากหมู่ตามที่คิดไว้เดิมก็ต้องเปลี่ยนไป ในที่สุดต้องทำตามอำนาจแห่งเหตุ เช่นยอมรับตำแหน่งฐานาทำการของหมู่คณะ ศึกษาพระธรรมวินัยและบาลีโดยตั้งใจจะทำหน้าที่รับใช้หมู่คณะให้สมกับเวลาที่ผ่านไป ทำหน้าที่เลขานุการในพระองค์ และหน้าที่เลขานุการพิเศษ เช่นการเปิดสอบธรรมสนามหลวงประมาณ ๔-๕ ปี ทำหน้าที่แนะนำฝึกหัดงานเลขานุการแก่ภิกษุรูปอื่น ๆ ต่อไปด้วย ทรงพระกรุณาตั้งให้เป็นกรรมการฝึกซ้อมภิกษุใหม่ เป็นบรรณารักษ์ห้องสมุดมหามกุฏราชวิทยาลัย จัดระเบียบหนังสือต่าง ๆ ตามชนิด และมีหน้าที่ตามเสด็จตรวจการคณะสงฆ์เป็นลำดับมาจนกระทั่ง ๗-๘ พรรษา ไม่ค่อยมีโอกาสและเวลาที่จะศึกนักธรรม, บาลีและเจริญสมณธรรมได้เต็มที่ ทั้งไม่ได้ตั้งใจจะสอบ จึงไม่ได้เข้าสอบธรรมและบาลีในสนามหลวง.

อยู่วัดไหนบ้างนับแต่อุปสมบทมา พ.ศ. ๒๔๘๙ ถึง พ.ศ. ๒๔๕๘

อยู่วัดบวรนิเวศวิหาร พ.ศ. ๒๔๕๘ พรรษา ๙ โปรดให้ย้ายไปเป็นผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดราชาธิวาส พ.ศ. ๒๔๕๙ พรรษา ๑๐ โปรดให้ย้ายกลับเข้าอยู่วัดบวรนิเวศวิหาร ด้วยประสงค์จะส่งไปเป็นผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดสัมพันธวงศ์ ตามที่ท่านเจ้าอาวาสวัดสัมพันธวงศ์ขณะนั้นทูลขอมา.

วันอาทิตย์ที่ ๑๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๕๙ มีพระมหาสมณานุมัติโปรดให้ย้ายจาก วัดบวรนิเวศวิหาร มาอยู่เป็นผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัด-สัมพันธวงศ์ แต่นั้นเป็นต้นมา.

ก่อนได้สัญญาบัตรมีสมณศักดิ์ พ.ศ. ๒๔๕๑ พรรษา ๓ ทรงพระกรุณาตั้งให้เป็นพระครูสมุห์.

พ.ศ. ๒๔๕๔ พรรษา ๕ ทรงพระกรุณาโปรดให้เป็น พระครูเอนกสาวัน.

พ.ศ. ๒๔๕๖ พรรษา ๗ ทรงพระกรุณาโปรดให้เป็น พระครูวินัยธรรม.

ฐานานุกรมประจำตำแหน่งในพระองค์ สมเด็จพระมหาสมณ-เจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทั้ง ๓ ตำแหน่ง.

ได้รับพระราชทานสัญญาบัตร ๓๐ ธันวาคม ๒๔๕๗ พรรษา ๘ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานสัญญาบัตร เป็น พระครูพุทธมนต์ปรีชา ฐานานุกรมประจำพระอัฐิในสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์.

๓๐ ธันวาคม ๒๔๖๐ พรรษา ๑๑ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์ เป็นพระครูบูลย์ศีลขันธ์ ตำแหน่งพระครูเจ้าอาวาสวัดสัมพันธวงศ์ พระอารามหลวง.

๖ พฤศจิกายน ๒๔๗๑ พรรษา ๒๒ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานสัญญาบัตร เป็น พระราชาคณะสามัญ ที่ พระเนกขัมมมุนี.

๖ พฤศจิกายน ๒๔๗๔ พรรษา ๒๕ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์ เป็นพระราชาคณะชั้นราช มีราชทินนามว่า "พระรัชชมงคลมุนี หมจารีพรตนิวิฐกฤตยาทรยติคณิสร บวรสังฆารามคามวาสี".

๕ ธันวาคม ๒๔๙๔ พรรษา ๔๕ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์ เป็นพระราชาคณะเสมอชั้นเทพในราชทินนามเดิม โปรดให้เปลี่ยนแต่พัดมิได้พระราชทานสัญญาบัตร.

๕ ธันวาคม ๒๔๙๘ พรรษา ๔๙ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์เป็นพระคณะเสมอชั้นธรรม ในราชทินนามเดิม โปรดให้เปลี่ยนแต่พัด มิได้พระราชทานสัญญาบัตรเช่นเดียวกัน.

การบูรณะปฏิสังขรณ์พระอาราม การบูรณะปฏิสังขรณ์พระอารามในระยะนี้ ได้กราบบังคมทูลต่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทุกครั้ง เมื่อได้รับพระมหาสมณานุมัติแล้วจึงได้ปฏิบัติการไปโดยดังนี้ :-

พ.ศ. ๒๔๕๙ แก้ไขท่อระบายน้ำในลานพระอุโบสถให้เชื่อมกับท่อระบายน้ำภายนอก ปฏิสังขรณ์พระวิหารใหญ่และวิหารคต ที่ชำรุดผุพังทั้งข้างนอกและข้างใน ซ่อมฐานชุกชีที่ประดิษฐานพระพุทธปฏิมาในพระวิหาร และจัดย้ายพระพุทธรูปให้เข้าระเบียบ.

พ.ศ. ๒๔๖๑ ปฏิสังขรณ์กุฏิพรหมวิมาน (หลังเก่า) กับตึกที่อยู่ใกล้กัน ให้ทำพื้นเนื่องถึงกันเป็นหลังเดียว ทำบันไดออกมา กั้นฝาในระหว่างเป็นห้องด้วย.

พ.ศ. ๒๔๖๒ ถึง พ.ศ. ๒๔๖๓ รื้อส้วมของสถานีตำรวจที่ทำติดกับกำแพงพระอุโบสถด้านนอกออก ถมที่ลุ่มให้เต็ม ทำถนนให้คนเดินเข้าออกทางด้านหน้าพระอุโบสถ ปิดทางเดินด้านหลังพระอุโบสถซึ่งใกล้กับกุฏิที่อยู่อาศัยของภิกษุสามเณร.

ทำเขื่อนกั้นคูในวัดและที่ต่อกับถนนหลวงด้านทิศใต้ของวัด ทำประตูระบายน้ำทำท่อระบายน้ำ ถมที่ในระหว่างนั้นให้เต็มยาว ๒๒ วา เพื่อให้พื้นที่สะอาดและกว้างขวางยิ่งขึ้น.

พ.ศ. ๒๔๖๔ กะแผนผังที่จะก่อสร้างกุฏิ ถนน กำแพง และตึกแถวทั่วบริเวณพื้นที่ของวัด และที่ธรณีสงฆ์ใหม่ เพื่อให้เหมาะสมกับรูปวัด เสร็จแล้วนำโครงการบูรณะนั้นทูลเกล้าถวายแด่ พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวรสิริวัฒน์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า วัดราชบพิธ เพื่อทรงพิจารณา และก็ได้รับพระสังฆราชานุมัติให้ดำเนินงานต่อไปได้.

เริ่มต้นด้วยการสร้างกำแพงวัด ด้านตะวันออกซึ่งติดกับถนนทรงสวัสดิ์ แทนรั้วสังกะสี มีประตูเข้าออกทำเป็นซุ้ม ยอดประกอบลายปูน ๓ ประตู.

รื้อย้ายกุฎิไม้ชั้นเดียว ๙ หลัง ปรับปรุงสร้างขึ้นใหม่เป็นกุฎิไม้สองชั้น ๕ ห้องหนึ่งหลัง ให้ชื่อว่า กุฎิศาลมุนิ สร้างเป็นกุฎิไม้สองชั้น ๗ หลังมีมุขกลางสองหลัง ให้ชื่อว่า กุฎิศรีวิวรคุณ และกุฎินิตย์-เกษม เป็นที่สำหรับภิกษุสามเณรอาศัยอยู่ได้ทั้งสองชั้น รวมสามหลังกันได้ ๔๑ ห้อง.

และต่อมาสร้างกุฎิไม้สองชั้น ๓ ห้องมีมุขอีกหลังหนึ่ง ให้ชื่อว่ากุฎิสมบูรณ์สาร มีห้องอยู่อาศัยได้ ๕ ห้อง.

รื้อโรงเรียนภาษาไทย เดิมอยู่ทางทิศใต้ชำรุดไม่เป็นระเบียบมาสร้างใหม่ทางทิศเหนือให้ขนานกับกำแพงและกุฎิ สร้างเป็นหลังเดียวสองชั้น ขยายให้กว้างใหญ่กว่าเดิม ถมคูในวัดบางตอน ทำถนนบริเวณกุฎิให้ติดต่อกับบริเวณพระอุโบสถ ปูด้วยกระเบื้องซีเมนต์ตลอดไปจนถึงบริเวณคณะใต้ ส่วนคูที่ยังเหลืออยู่ ให้ทำเป็นสระน้ำสำหรับอาศัยใช้น้ำในวัด ๒ แห่ง.

พ.ศ. ๒๔๖๕ ตกลงกับเจ้าหน้าที่กรมกัลปนา ให้จัดการรื้อห้องแถวและสิ่งปลูกสร้างรุงรัง ข้างถนนทรงสวัสดิ์ออก ให้สร้างตึกแถวสองชั้น ๑๑ ห้อง เป็นที่เช่าทำการค้าขายหนึ่งแถว ห้องแถวไม้สองห้อง ๑ หลัง.

พ.ศ. ๒๔๖๖ ซ่อมผนังและหลังคาพระอุโบสถ หลังคาวิหารคด และหลังคากุฎีอีกสองหลัง ปูกระเบื้องซีเมนต์ริมถนนทรงสวัสดิ์ข้างกำแพงด้านนอก ปูกระเบื้องซีเมนต์ระหว่างกุฎีและหอระฆัง (เก่า) ติดไฟฟ้าในพระอุโบสถ ตามพระวิหารคดและกุฎีบางหลัง.

พ.ศ. ๒๔๖๗ ซ่อมโรงเรียนและกุฎีศรีวีรคุณ กุฎีนิตยเกษม ซ่อมถนน ซ่อมกำแพง สร้างกัปปิยกุฎีสองหลัง ระหว่างกุฎีนิตยเกษมและกุฎีสนประสาท ๑ หลัง ระหว่างกุฎีศรีวีรคุณกับกุฎีสารมุนี ๑ หลัง.

สร้างกุฎีไม้ชั้นเดียวขนาดเล็กสามหลัง เป็นกุฎีกัมมัฏฐาน ให้ชื่อว่า แน่อุดม, พรหมประทาน ประสานสุข ซ่อมท่อน้ำและทาน้ำปูนผนังพระอุโบสถ สร้างกุฎีไม้สองชั้นครึ่งขนาดเล็กสองห้อง ๑ หลัง ให้ชื่อว่า กุฎีสันติเปี่ยม สร้างเก้าอี้สนามมีหลังคาสามตัว ทาสีกุฎีศรีวีรคุณ ซ่อมเตียงทำลับแล.

พ.ศ. ๒๔๖๘ ทำประตูระบายน้ำกันเขื่อน ถมดินในคูด้านเหนือ ทำท่อระบายน้ำด้านเหนือไปออกคูด้านตะวันออก ปูกระเบื้องพื้นถนนด้านเหนือและหลังกุฎีด้านเหนือ ทำหอฉันและกัปปิยกุฎีทำท่อระบายน้ำหลังห้องแถวข้างพระวิหารด้านเหนือ ทำท่อระบายน้ำด้านใต้ ให้ออกทะลุท่อระบายน้ำของหลวงทางถนนสำเพ็ง ถมและปูกระเบื้องทางออกถนนสำเพ็งใหม่ แก้บันไดและกันสาดกุฎีนิตยเกษมเป็นต้น.

สร้างโรงเรียนพระปริยัติธรรม ๑ หลัง เป็นตึกสองชั้น กว้าง ๔ วา ๑ ศอก ยาว ๘ วา ทำเป็นห้องเรียนได้ ๔ ห้อง มีโต๊ะ, เก้าอี้, กระดานดำพร้อม ด้วยทุนของอุบาสิกาพุ่ม เทียนประสิทธิ สร้างเสร็จเมื่อ พ. ศ. ๒๔๖๙ ให้ชื่อว่าตึกพุ่ม—เทียนประสิทธิ์.

สร้างที่สรงน้ำสำหรับภิกษุสามเณร ด้วยทุนของคณะศิษยานุศิษย์และผู้เคารพนับถือ ร่วมกันบริจาคสร้างเป็นอนุสรณ์ ในการทำบุญบรรจุอัฐิ พระพินิตวินัย (แจ้ง) และพระวิเชียรกวี (ชื่น) อดีตเจ้าอาวาสและผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดสัมพันธวงศ์.

สร้างกุฏิไม้ชั้นเดียวขนาดเล็ก สำหรับทำกัมมัฏฐานอีกหลังหนึ่ง แล้วปูกระเบื้องซีเมนต์ในบริเวณคณะเหนือ.

พ. ศ. ๒๔๖๙ สร้างกุฏิไม้ชั้นเดียวขนาดเล็กขึ้นอีกสามหลัง เครื่องไม้สักล้วน โดยทุนของ นายซิมพัง ลิมปรังษี ๑ หลัง ทุนของนายนุช ลีลานุช ๑ หลัง ทุนของนางแข ๑ หลัง ให้ชื่อเนื่องด้วยนามเจ้าของทุนว่า ลิมปรังษี, ลีลานุช, สุดศรีแข.

สร้างธรรมสภาศาลาหลังหนึ่ง เครื่องไม้สัก ฝาไม้ตะแบก ด้วยทุนที่เหลือจากการฌาปนกิจศพพระหลวงตาตาด และทุนวัดบ้าง ให้ชื่อว่า ศาลาวิญญูสภา.

ซ่อมพระอุโบสถ ให้จับปูนผนังและทำน้ำปูน ซ่อมลายปั้นปูนที่วงกบประตูหน้าต่าง ทาสีใหม่ เขียนซ่อมภาพที่ผนังในพระอุโบสถด้านในที่ชำรุดเลอะเลือน เอาไม้ธรณีประตูที่ผุออกทั้ง ๔ ช่อง ด้านนอก

ประตูให้ทำหินขัด ด้านในให้ปูหินอ่อน เปลี่ยนลวดตาข่ายที่ชำรุดตามหน้าต่าง ซ่อมฐานพระประธานตอนล่างให้ดีขึ้น.

ซ่อมกุฏิเก่าใต้ถุนต่ำ โดยดีดขึ้นให้สูง ทำฝาใต้พื้น ทาสี ทำบันไดใหม่ แล้วให้ชื่อว่ากุฏินาถประสิทธิ์ ปรับพื้นที่บางตอนให้เรียบร้อยเสมอกัน แล้วทำถนนในวัดตอนหน้าพระอุโบสถให้เชื่อมถึงกันได้ตลอด.

พ. ศ. ๒๔๗๐ สร้างกุฏิไม้ชั้นเดียวขนาดเล็กอีกสองหลัง โดยทุนของท่านผู้หญิงเลี่ยม สีหราชเดโช หนึ่งหลัง ให้ชื่อว่า เลี่ยมบดินทร์และทุนของวัด ๑ หลัง สร้างส้วมคอนกรีตมีชักโครกหนึ่งหลัง ๖ ห้อง ปูพื้นใต้ถุนกุฏินาถประสิทธิ์ด้วยกระเบื้องลาย แล้วกั้นเป็นห้องเป็นที่อยู่อีก ๑ ห้อง ส่วนห้องโถงนั้นทำลูกกรงรอบ หุ้มเสากุฏิและเปลี่ยนกระเบื้องมุงหลังคาใหม่.

รื้อกุฏิตึกหนึ่งหลัง กุฏิไม้หนึ่งหลังที่ชำรุดมากแล้ว มาสร้างขึ้นใหม่เป็นกุฏิไม้สองชั้นห้าห้อง ๑ หลัง ด้านริมกำแพง กั้นอยู่ได้ ๙ ห้อง ให้ชื่อว่า สนประสาท สร้างกุฏิไม้ที่คูถมด้านเหนือเป็นกุฏิปั้นหยาสองชั้นมีมุข กั้นห้องอยู่ได้ ๑๑ ห้องให้ชื่อว่า กุฏิมณีคุณ สร้างส้วมสำหรับเด็กสามห้อง ๑ หลัง จัดถมที่ ปูกระเบื้องในบริเวณวัดบางตอนให้สะอาดขึ้น.

พ. ศ. ๒๔๗๒ สร้างกุฏิไม้สองชั้นสามห้องหนึ่งหลัง ด้วยทุนของนายทองดี ติงสภัทิย์ แล้วให้ชื่อว่า สถานติงสภัทิย์.

พ.ศ. ๒๔๗๓ ทำพื้นศาลาการเปรียญและทาสีใหม่ทั้งหมด ด้วยทุนของคุณนายพึ๊ก.

พ.ศ. ๒๔๗๔ ให้ช่างทำแผนผังวัดสัมพันธวงศ์ใหม่ เพื่อปรับปรุงสถานที่ซึ่งควรก่อสร้างกุฎิ และสร้างตึกแถวให้เช่า เมื่อทำแผนผังเสร็จแล้ว ให้กรมศิลปากรช่วยออกแบบแปลนก่อนสร้างกุฎิตึกอีกห้าหลัง เพื่อจะสร้างในบริเวณคณะเหนือและคณะกลาง.

ส่วนตึกแถวนั้นให้กรมกัลปนา กระทรวงธรรมการ ทำแบบแปลนตึกแถวสามชั้นสามหมู่ หมู่ละ ๒๐ ห้อง สองหมู่ และหมู่ละ ๑๒ ห้อง หนึ่งหมู่ ให้สร้างในที่ว่างและที่ๆควรปรับปรุงใหม่ ได้สร้างหมู่ ๒๐ ห้องหนึ่งหมู่ ส่วนอีกสองหมู่ไม่ได้สร้าง เพราะภายหลังทางกรมกัลปนาขัดขวางไว้.

พ.ศ. ๒๔๗๖ ได้พยายามให้ออกแบบแปลนก่อนสร้างตึกแถวสามชั้น ๑๒ ห้อง ทางถนนพาดสายให้เช่าอีก ๑ หลัง และได้ซ่อมหลังคา, ช่องลม, กุฎินาถประสิทธิ, นิตยเกษม กุฎิสนประสาท, กุฎิศรีวีระคุณ, แก้หน้าต่างกุฎิพรหมวิมาน (หลังเก่า) ๔ ช่อง สร้างกุฎิไม้สองชั้น ๑ หลัง ด้วยทุนของคณะศิษยานุศิษย์และผู้ที่เคารพนับถือของพระครูวินัยธรเพื่อง ญาณปฺปทีโป บ้าง ด้วยทุนของวัดช่วยออกเพิ่มเติมให้บ้าง เสร็จแล้วให้ชื่อว่า พูลวินิต.

พ.ศ. ๒๔๗๙ สร้างกุฎิตึกสามชั้น ๔ หลัง กุฎิตึกสี่ชั้น ๑ หลัง

โดยรื้อกุฎิเก่าชั้นเดียวที่ชำรุดออกหมด สร้างเสร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๐ มีชื่อเรียกตามลำดับดังนี้ คือ:-

๑. ตึกบำเพ็ญคุณ ๒. ตึกสุนทรกิตต์ ๓. ตึกเปรมกมล ๔. ตึกมงคลสันต์ และ ๕. ตึกอนันต์ศิริ.

พ.ศ. ๒๔๘๐ ให้หาเครื่องกำเหนิดไฟฟ้าสำหรับใช้ในวัดหนึ่งเครื่อง และแปลงอาคารเก่าห้องไม้เป็นอาคารไฟฟ้า ให้ชื่อว่าสถานการไฟฟ้า ถมสระด้านใต้ เพราะคลองสัมพันธวงศ์ถูกถมเต็มน้ำไหลเข้าออกไม่ได้ น้ำในสระภายในวัดจึงเสียใช้ไม่ได้.

การจัดผลประโยชน์ศาสนสมบัติของวัด ก็ดำเนินไปแสนยาก เพราะทางกรมการศาสนาหรือศาสนสมบัติในครั้งนั้น มีงานมากยากที่จะจัดการดูแลศาสนสมบัติให้ทั่วถึง ไม่ได้รับประโยชน์ค่าบำรุงที่ควรจะได้ ไม่ได้ปลูกสร้างอาคารที่ควรจะสร้าง กว่าจะพยายามให้ได้ก่อสร้างแต่ละครั้งที่ยากเย็นหลายหนหลายครั้ง ใน พ.ศ. ๒๔๘๒ ได้ประโยชน์ทั้งสิ้นเพียงราคาเล็กน้อย เห็นกันโดยมากว่า ควรถอนการศาสนสมบัติของวัดมาจัดการเอง จึงเริ่มดำเนินงานที่จะขอคืนการจัดผลประโยชน์ของวัดมาจากกรมเพื่อจัดเอง โดยเขียนแผนผังที่จะก่อสร้าง เชิญท่านที่ทรงคุณวุฒิเป็นกรรมการร่างโครงการ ตลอดจนถึงติดต่อขอถอนมาจัดประโยชน์ ในที่สุดได้รับอนุมัติให้แบ่งส่วนที่ยังรกรุงรังและห้องแถวไม้ มาจัดดำเนินการเองเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๖ ส่วนที่เหลือเป็นตึกแถวให้ทางกรมการศาสนาเก็บผลประโยชน์ต่อไป และปรับค่าเช่าขึ้นบ้าง

ตามสมควร ทางวัดได้เชิญเจ้าหน้าที่ทั้งฝ่ายสงฆ์และฝ่ายบ้านเมือง ช่วยกันพิจารณาดำเนินงานโดยลำดับมา กว่าจะสำเร็จตลอดถึงการเขียนแบบแปลนแผนผัง และตกลงให้เช่าก่อสร้างได้ ถึง พ.ศ. ๒๕๐๒ รวมเวลาจัดการบูรณะกินเวลาราว ๒๑ ปี แต่ก็นับว่ามีผลดีสมกับความมุ่งหมาย คือ ตกลงมีผู้เช่าปลูกสร้างตึกสามชั้น ๑๑๔ ห้อง เวลา ๑๕ ปี ให้ค่าเช่าปีละ ๑๔๔,๐๐๐ บาท นอกจากนี้ผู้เช่าจะให้ทุนบำรุงวัดต่างหากอีกจำนวน ๒,๒๐๐,๐๐๐ บาท (สองล้านสองแสนบาทถ้วน) ภายในระยะ ๓ ปี.

พ.ศ. ๒๔๙๔ ย้ายศาลาวิญญูสภามาสร้างใหม่ ทางด้านเหนือที่สระถมให้ได้ระเบียบ ย้ายกุฎิไม้เล็ก ๆ จำนวนเก้าหลัง ไปตั้งจัดระเบียบใหม่ทางด้านเหนือบ้าง ด้านใต้บ้าง ย้ายและปรับปรุงกุฎิสันติเปี่ยมให้ดีขึ้น สร้างกัปปิยกุฎิคณะเหนือหนึ่งหลัง, ติดไฟฟ้าที่ศาลาวิญญูสภาและกุฎิที่ย้ายไปใหม่, ซ่อมและปรับปรุงกุฎิสมบูรณ์-สาร, กัปปิยกุฎิคณะใต้, ซ่อมหลังคาตึกพรหมวิมาน (หลังเก่า) ให้ถมที่บางแห่ง ทำถนนซิเมนต์ในวัดบางตอน ซ่อมบันไดกุฎิต่าง ๆ รวม ๖ หลัง ให้ต่อประปา ทำถนนซิเมนต์เป็นต้น.

พ.ศ. ๒๔๙๕ แก้ไขดัดแปลงศาลาวิญญูสภา ที่ทรุดโทรม โดยดีดให้สูงขึ้นเหมือนเดิม และสร้างร้านต้นไม้รอบศาลาวิญญูสภา รวม ๓ ด้าน เพื่อกันแดดและมีที่นั่งพักได้กว้างขึ้น ปูกระเบื้องซิเมนต์หน้ากุฎิสมบูรณ์สาร.

พ. ศ. ๒๕๐๐ เนื่องในการที่จะฉลอง ๒๕ พุทธศตวรรษ ทางวัดสัมพันธวงศ์ ได้จัดการเสนอขออนุมัติทุนของวัดจากกรมการศาสนามาปฏิสังขรณ์พระอารามดังนี้ :-

๑. รื้อหลังคาพระอุโบสถออกมุงใหม่ โดยเลือกกระเบื้องที่เสียออก จับปูนใต้เชิงชายใหม่ จับปูนผนังแล้วทาน้ำปูนหน้าบันใหม่.

๒. ปิดทองพระพุทธปฏิมา (พระประธานและพระอัครสาวก) และพระพุทธรูปอื่น ๆ ที่ประดับอยู่ตามผนังซุ้มในพระอุโบสถ ซ่อมฐานชุกชีทาสีปิดทองและประดับกระจกใหม่ พร้อมทั้งได้สร้างนพดลหิรัณยฉัตร ขึ้นกางกั้นถวายแทนฉัตรเก่าที่ชำรุดเศร้าหมอง.

๓. ได้ดีดกุฏิบางหลังให้สูงได้ระดับ แก้ไขทำบันไดใหม่บ้าง ซ่อมหลังคา ทาสี ทาน้ำปูน ตามผนังด้านนอกหมดทั้งกุฏิตึก กุฏิไม้และกับปิยกุฏิจำนวน ๒๕ หลัง.

๔. รื้อกุฏิตึกพรหมวิมาน และตึกหอระฆัง (หลังเก่า) ที่ชำรุดมาก แล้วนำไม้ตึกหลังเก่าเหล่านี้ไปสร้างต่อตึกพุ่ม–เทียนประสิทธิทำเป็น ๓ ชั้น กั้นห้องให้ภิกษุสามเณรอยู่ได้ ๕ ห้อง.

๕. สร้างตึกหอระฆังใหม่ โดยอาศัยไม้ส่วนที่พอใช้ได้จากตึกพรหมวิมาน (เก่า) บ้าง หาใหม่บ้าง ทำเป็นตึก ๓ ชั้น และมีหน้ามุขเป็น ๕ ชั้น รวมทั้งชั้นหอระฆัง กั้นห้องให้ภิกษุสามเณรอาศัยได้ ๑๐ ห้อง สร้างเสร็จเมื่อ พ. ศ. ๒๕๐๓ ต่อมาเปิดเป็นโรงเรียนสอนพุทธศาสนาแก่เยาวชนในวันอาทิตย์ และได้ทำพิธีเปิดเรียน

เมื่ออาสาฬหบูชา ๒๕๐๓.

๖. ลานพระอุโบสถและเจดีย์ของเก่า ลุ่มต่ำกว่าพื้นที่วัด ราว ๒๕ เซ็นต์ จึงให้รื้อกระเบื้องหน้าวัวออก เอากากอิฐกากปูนถมให้สูงขึ้นเสมอกับหินที่ปูรอบพระอุโบสถ แล้วปูกระเบื้องที่รื้อออกบ้าง ลาดซีเมนต์บ้าง เดินได้สะดวกไม่ต้องลุยน้ำเมื่อเวลาฝนตก.

หน้าที่การงานพิเศษ

พ.ศ. ๒๔๔๘ เป็นเลขานุการในพระองค์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ต่อมาเป็นผู้ฝึกหัดพระเปรียญให้ช่วยทำหน้าที่เลขานุการ เป็นบรรณารักษ์ห้องสมุดของมหามกุฏราชวิทยาลัย เป็นเลขานุการมหาเถรสมาคม และเป็นกรรมการฝึกซ้อมพระภิกษุสามเณรที่บรรพชาอุปสมบทใหม่ในวัดบวรนิเวศวิหาร

พ.ศ. ๒๔๕๔ ทรงโปรดให้เป็นกรรมการวัดบวรนิเวศวิหาร.

พ.ศ. ๒๔๕๕ ทรงโปรดให้เป็นเลขานุการสอบธรรมสนามหลวง ตั้งแต่เริ่มเปิดเป็นปีแรก ซึ่งทรงโปรดให้เปิดสอนที่วัดเบญจมบพิตร และปีต่อ ๆ มา.

พ.ศ. ๒๔๕๖ ทรงโปรดให้เป็นเลขานุการ ตามเสด็จตรวจการคณะสงฆ์มณฑลนครสวรรค์ และทำหน้าที่เรียบเรียงระยะทางรายงานการเสด็จตรวจการคณะสงฆ์ด้วย ต่อมาทรงโปรดให้เป็นกรรมการสงฆ์รับกระแสร์พระดำรัสพิเศษ พิจารณาวินิจฉัยอธิกรณ์ที่มณฑลนครสวรรค์.

พ. ศ. ๒๔๕๗ ทรงโปรดให้เป็นเลขานุการพิเศษ ตามเสด็จตรวจการมณฑลอยุธยา.

พ. ศ. ๒๔๕๘ ทรงโปรดให้ย้ายไปเป็นผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดราชาธิวาส ทำหน้าที่สอนนักธรรมและทำบัญชีรายรับ–จ่ายของวัดเป็นต้น.

พ. ศ. ๒๔๕๙ ทรงโปรดให้ย้ายมาเป็นผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดสัมพันธวงศ์ ทำหน้าที่ช่วยอบรมธรรมวินัย เป็นครูสอนพระปริยัติธรรม นักธรรมชั้นตรี–โท–เอก สอนบาลีไวยากรณ์และแปลในเบื้องต้น ตั้งโรงเรียนราตรีสัมพันธวงศ์ สอนภาษาอังกฤษแก่เด็กเป็นวิทยาทาน.

พ. ศ. ๒๔๖๐ ทรงโปรดให้เป็นกรรมการรับกระแสร์พระดำรัสไปตรวจสอบปูชนียสถานโบราณวัตถุที่จังหวัดราชบุรี และจังหวัดเพชรบุรี โปรดให้เป็นเลขานุการพิเศษในการเสด็จตรวจการคณะสงฆ์มณฑลพิษณุโลก โปรดให้เป็นเจ้าอาวาสวัดสัมพันธวงศ์.

พ. ศ. ๒๔๖๒ ทรงโปรดให้เป็นผู้ช่วยตรวจการคณะสงฆ์ และเปิดสอบความรู้นักธรรม ในมณฑลพายัพและมณฑลมหาราช ช่วยทำหน้าที่แสดงธรรมสอนประชาชน ทำหน้าที่เลขานุการเรียบเรียงรายงานตรวจการคณะและรายงานการสอบธรรมถวาย.

พ. ศ. ๒๔๗๒ ทรงโปรดให้เป็นรองเจ้าคณะมณฑลภูเก็ต ทำหน้าที่ตรวจการคณะสงฆ์ในมณฑลนั้น และเป็นกรรมการมหามกุฏ-

ราชวิทยาลัย เป็นกรรมการเถรสมาคมธรรมยุตประจำ มาแต่ พ. ศ. ๒๔๗๔.

พ. ศ. ๒๔๗๖ เป็นอนุกรรมการมหาเถรสมาคม วินิจฉัยอธิกรณ์ชั้นฎีกา เป็นรองประธานกรรมการสอดส่องคณะธรรมยุต ปัจจุบันเรียกกรรมการธรรมยุต ถึง พ. ศ. ๒๔๘๙ เป็นประธานกรรมการออกหนังสือวารสารธรรมจักษุ ตอนหลังเล่มที่ ๑๙ และเล่มต่อไป เป็นพระอุปัชฌาย์คณะธรรมยุต ประเภทวิสามัญ.

พ. ศ. ๒๔๗๘ เป็นพระอนุจรตามเสด็จสมเด็จพระสังฆราชเจ้ากรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ครั้งทรงดำรงตำแหน่งเป็นสมเด็จพระวชิรญาณวงศ์ เจ้าคณะใหญ่ธรรมยุต ไปดูการพระศาสนาในต่างประเทศ มีปีนัง ลังกา อินเดียและพม่า ทำหน้าที่เรียบเรียงระยะทางในการเสด็จ นอกจากการตามเสด็จในครั้งนั้นแล้ว ได้ไปดูการพระศาสนาเป็นการส่วนตัวในจังหวัดต่าง ๆ ของประเทศพม่า และกัมพูชาด้วย.

พ. ศ. ๒๔๘๑ เป็นประธานกรรมการก่อสร้างรื้อย้ายวัดธาตุทองพระโขนง เป็นเจ้าคณะอำเภอสัมพันธวงศ์ บางรัก ในสมัยปกครองร่วมกัน เป็นผู้ริเริ่มสร้างวัดธรรมยุตขึ้นในจังหวัดระยองและสนับสนุนการสร้างวัดต่อมาระยะเวลา ๒๐ ปีเศษ มีวัดธรรมยุตในจังหวัดระยองขึ้นใหม่รวม ๗ วัด.

พ. ศ. ๒๔๘๗ เป็นประธานกรรมการก่อสร้างมหาอุโบสถวัดสารนาถธรรมาราม อำเภอแกลง จังหวัดระยอง.

ให้พระวีรรมงคลมุนี เป็นเครื่องแสดงความยินดี พอใจ ในการที่มีอุตสาหะประกอบกิจเผยแผ่พระพุทธศาสนา
ด้วยจัดการออกหนังสือธรรมจักษุ ให้ดำเนินไปได้

วันที่ 1 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2476 กรรมการมหาเถรสมาคม รวม 9 รูป ประชุมกันที่ตำหนักเพ็ชร์ วัดบวรนิเวศ ปรึกษากิจการหลายข้อ มีข้อ เลือกอนุเถรสมาคม รวม 10 รูป มีเจ้าคุณอยู่ในจำนวนนี้ด้วยรูป 1 ซึ่งมหาเถรสมาคมตั้งให้เปนกรรมการอนุเถรสมาคม เพื่อช่วยกิจการของมหาเถรสมาคมให้ดำเนินไปเรียบร้อย และผ่อนมหาเถรสมาคมให้เบาแรงลง กับทั้งเปนความฝึกหัดให้คุ้นเคยกิจการ เพื่อเอาไว้สำรองในเวลามหาเถรสมาคมพร่องจำนวนลง จะได้ซ่อมให้บริบูรณ์ ฯ

ขอเจ้าคุณจงเห็นแก่การพระศาสนา ช่วยกันดำริจัดทำกิจการให้เจริญขึ้นจนเต็มสติกำลังสามารถ เปนการบูชาสมเด็จพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้า ซึ่งเป็นที่เคารพนับถืออย่างยอดยิ่งที่สุดในใจของพวกเราเหล่าพุทธศาสนิก ฯ

วันที่ 6 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2476

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์

ประธานกรรมการมหาเถรสมาคม.

พ.ศ. ๒๔๙๐ ถึง พ.ศ. ๒๔๙๗ เป็นประธานกรรมการธรรมยุต ประจำปี รวม ๘ ปี.

พ.ศ. ๒๔๙๔ เป็นเจ้าคณะธรรมยุตจังหวัดธนบุรี–นนทบุรี –ปทุมธานี ถึงปัจจุบัน.

พ.ศ. ๒๔๙๘ เป็นสมาชิกสังฆสภา

พ.ศ. ๒๔๙๙ เข้าประชุมในพระราชพิธีทรงผนวชของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช (รัชกาลปัจจุบัน) เป็นกรรมการธรรมยุตประจำปี ถึงปัจจุบัน

สาธารณกิจและการบำเพ็ญกุศลส่วนตัว

ได้สร้างถังเก็บน้ำฝน สร้างหอไตร อุทิศส่วนกุศลให้คุณโยมผู้ชาย สร้างหอปริยัติธรรมใช้เป็นกุฏิ เป็นหอสมุด เป็นโรงเรียนปริยัติธรรม อุทิศส่วนกุศลให้คุณโยมผู้หญิง ช่วยดูแลการก่อสร้างเมรุตามศรัทธาของอุบาสกแจ้ว หิริโอตตัปปั์ ผู้เป็นลุง ถวายไว้ที่วัดตะเคียนงาม อ. แกลง จ. ระยอง.

สร้างถังเก็บน้ำฝน สร้างหอไตร เขื่อนหิน และถนนให้วัดสมมุติเทพฐาปนาราม ตำบลปากน้ำประแส์ร อำเภอแกลง จังหวัดระยอง ด้วยทุนของทายกทายิการ่วมด้วยมาก.

สนับสนุนและช่วยเหลือการสร้างวัดเนรัญชราราม จังหวัดเพชรบุรี.

ชักชวนพุทธศาสนิกชนร่วมกันทอดกฐินและผ้าป่าสามัคคี เพื่อหาทุนสมทบสร้างมหาอุโบสถ วัดสารนาถธรรมาราม อำเภอแกลง จังหวัดระยอง แต่เริ่มก่อสร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๘ จนปัจจุบัน

การศึกษาภายในวัด

เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงโปรดให้มาอยู่เป็นผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดสัมพันธวงศ์นั้น ได้เริ่มจัดหลักสูตรการซ้อมสวดมนต์ใหม่ตามแบบของวัดบวรนิเวศวิหาร ตั้งธรรมเนียมฝึกสอนศาสนาสำหรับศิษย์ ให้หัดท่องจำทำวัตรเช้า–ค่ำ และความรู้ในหน้าที่อุบาสกบางอย่างเช่นอาราธนาศีล – อาราธนาธรรม เป็นต้น เมื่อถึงวันธรรมสวนะ วันอุโบสถ ก็ให้ประชุมกันในพระอุโบสถ ทำวัตรสวดมนต์และฟังคำอบรมสั่งสอนพอสมควร.

การศึกษาของภิกษุสามเณร ประชุมกันตั้งกติกาขึ้นใหม่ ให้ผู้มีอายุพรรษายังไม่ถึง ๑๐ อายุไม่เกิน ๓๐ เข้าเรียนธรรมวินัยตามควรทุกรูป นอกจากผู้อาพาธ โดยสอนเองและจัดพระให้ช่วยสอนนักธรรมบ้าง และส่งเข้าสมทบสอบที่วัดบวรนิเวศวิหาร.

พ.ศ. ๒๔๖๐ มีภิกษุสามเณรมากขึ้น การศึกษาขยายขึ้น จึงทูลขอครูต่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ทรงพระกรุณาโปรดให้ พระมหาสุวรรณ ชุตินฺธโร เปรียญ ๔ ประโยค วัดบวรนิเวศ (บัดนี้

เป็นพระครูสัญญาบัตรผู้ช่วยเจ้าอาวาสที่พระครูสุวรรณรังสี) มาช่วยสอนอีกรูปหนึ่ง ส่วนนักเรียนธรรมบทชั้นสูง ทรงโปรดให้ไปเรียนที่วัดบวรนิเวศวิหาร โดยวัดออกค่าพาหนะเดินทางให้.

อนึ่ง ในศกนี้ ได้รวบรวมหนังสือเก่า ใหม่ ทั้งหนังสือไทย ขอม ฝรั่ง หนังสือลานต่าง ๆ จัดให้เป็นระเบียบ แล้วตั้งเป็นห้องสมุดของวัดสัมพันธวงศ์ขึ้น ให้มีเจ้าหน้าที่รักษาและให้ยืม เพื่อภิกษุสามเณรผู้สนใจได้หยิบยืมไปอ่านและศึกษาได้สะดวก.

พ.ศ. ๒๔๖๒ กำหนดให้ภิกษุสามเณรเข้ารับการอบรมในพระอุโบสถ หลังทำวัตรสวดมนต์เช้า–เย็นแล้ว จัดวาระเทศนาเวลาบ่ายวันธรรมสวนะในพระอุโบสถ ให้พระที่เป็นนักธรรมแล้วหัดเทศน์ประจำวันที่ศาลาการเปรียญทุก ๆ วัน จัดให้ภิกษุสามเณรตั้งแต่พระเถระจนถึงนวกะหัดเทศน์ปฏิภาณ เวลาสวดมนต์เย็นแล้ว รูปละประมาณ ๑๕ นาที วันละหนึ่งรูปตามลำดับตลอดมาจนทุกวันนี้.

พิมพ์ที่ โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย
ถนนพระสุเมรุ หน้าวัดบวรนิเวศวิหาร โทร. 23111
นายพินิจ อู่สำราญ ผู้พิมพ์โฆษณา พ.ศ. ๒๕๐๖

พิมพ์ที่ โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย
ถนนพระสุเมรุ หน้าวัดบวรนิเวศวิหาร โทร. 23111
นายพินิจ อู่สำราญ ผู้พิมพ์โฆษณา พ.ศ. ๒๕๐๗